

Byzantina Symmeikta

Vol 8 (1989)

SYMMEIKTA 8

Ιστοριογεωγραφικές σημειώσεις

Ηλίας ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.725](https://doi.org/10.12681/byzsym.725)

Copyright © 2014, Ηλίας ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ Η. (1989). Ιστοριογεωγραφικές σημειώσεις. *Byzantina Symmeikta*, 8, 61–82.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.725>

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Agrita, Ikritiya* (= *Τραπεζούντα· Εκρι(κ)τική χώρα ή χώρα των Ακριτών;*)

Το έμμετρο κείμενο του «Βασιλείου Διγενή Ακρίτη» συνεχίζει, εδώ και πολλά χρόνια, να αποτελεί αντικείμενο έρευνας που αποσκοπεί στην ανίχνευση των ιστορικών στοιχείων και την ταύτιση των αναφερομένων τοπωνυμίων¹. Ο «μυθοπλαστικός» χαρακτήρας του έργου καθιστά την έρευνα αυτή ιδιαίτερα δυσχερή. Πολλές προτάσεις και πολλές υποθέσεις μοιράζονται ανεμπόδιστα τον ευρύτατο χώρο του μύθου και των θρυλουμένων σε πείσμα των επιδιώξεων νεοτέρων ερευνών. Ωστόσο ορισμένες εργασίες κατόρθωσαν να αναιρέσουν προηγούμενες ευφάνταστες απόψεις, να περιορίσουν τη γοητεία αυθαίρετων ερμηνειών, τεκμηριώνοντας επιστημονικά τη δική τους αλήθεια. Από την ασφαλή πια αυτή θέση, αν κάποιος ανατρέξει προς τα πίσω, θα διαπιστώσει ότι, παρά τα λανθασμένα τους συμπεράσματα, παλαιότερες εργασίες προσεγγίζουν τα προβλήματα με ιδιαίτερη ευστροφία, το δε αποδεικτικό μέρος που παρέχουν αποτελεί ένα έξυπνο παιχνίδι της λογικής που καταφέρνει να διευρύνει τους ορίζοντες των ακριτικών σπουδών ακόμη κι όταν αστοχεί². Πολλά

1. Από την πλουσιότετη βιβλιογραφία των τελευταίων ετών αξίζει να αναφερθούν οι εργασίες του Ν. Οϊκονομίδου, *L'«ερώρε» de Digenis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles*, Τ.Μ. 7 (1979), σελ. 375-397, του Σ. Άλεξίου, *Ακριτικά, Τò πρόβλημα τής έγκυρότητας τοῦ κειμένου Ε, Χρονολόγηση - Αποκατάσταση χωρίων - Ερμηνευτικά*, Ηράκλειο 1979, — Του ίδιου, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης (κατά τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἐσχοριᾶλ) καὶ τὸ ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη, Κριτική έκδοση, Εἰσαγωγή, Σημειώσεις, Γλωσσάριο*, Ἀθήνα 1985, όπου και επιλογή βιβλιογραφίας σελ. 275-286

2. Κλασικές από την άποψη αυτή παραμένουν οι πρώτες εργασίες του Η. Γρέγοιρ και ιδιαίτερα *Michel III et Basile le Macedonien dans les inscriptions d'Ancyre*, Byzantion 5 (1929-1930), σελ. 327-340 (= *Autour de l'épopée byzantine*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1975, I) — Του ίδιου, *Le tombeau et la date de Digenis Akritas (Samosate, vers 940 après J.-C.)*, Byzantion 6 (1931), σελ. 481-508 (= *Autour de l'épopée* ό.π., III). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι εργασίες για την ταύτιση της «Αχχίας» (Α 2419)· κρίνεται σκόπιμο να αναφέρεται κανείς στην έκδοση του Καλονάρου· οι συντομογραφίες G ή K, E, T, A αντιστοιχούν στα χειρόγραφα της Grotta Ferrata — Κρυπτοφέρρης, Εσχοριᾶλ, Τραπεζούντας, Ἄνδρου-Αθηνών, Π. Κ α λ ο ν ᾶ ρ ο υ, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης, τὰ ἔμμετρα κείμενα Ἀθηνῶν (πρῶην Ἄνδρου), Κρυπτοφέρρης καὶ Ἐσχοριᾶλ*, τόμ. Α' - Β', Ἀθήνα 1941. Ανατύπωση φωτοτυπική, Ἀθήνα 1970]. Η πορεία του αυτοκράτορα «στὰ μέρη Ἀχχίας», μετά το περίφημο επεισόδιο της συνάντησής του με τον

από τα προβλήματα αυτά θα μπορούσαν όντως να αποτελέσουν ανθολόγιο προς γνώση και τέρψη: οι προτεινόμενες κατά καιρούς λύσεις θα είναι προς επιλογή, συνοδευόμενες από τα αποδεικτικά τους στοιχεία.

Η απορία που γεννά το κείμενο, το μυστήριο που ίσως δεν λυθεί ποτέ, ο ερεθισμός που προκαλεί το άγνωστο και το παράδοξο δοκιμάζει τόσο το μυαλό όσο και την καρδιά. 'Η έτσι θέλω να πιστεύω καταθέτοντας φιλόφρονα την ουτοπική αυτή αντιμετώπιση του ζητήματος, έχοντας πάντα στο νου το μεγάλο H. Grégoire, τον πατέρα της ουτοπικής «χώρας των Ακριτών».

Ακρίτη, έδωσε αφορμή για τις πιο αντιθετικές υποθέσεις. Ο Καλονάρος με τον Κυριακίδη υπέθεσαν ότι το χωρίο αυτό αναφέρεται στη φραγκοκρατούμενη Αχαΐα και στην εκστρατεία του Μιχαήλ Παλαιολόγου κατά των Λατίνων. Υποστήριξαν μάλιστα ότι θα μπορούσε να αποτελέσει στοιχείο για την χρονολόγηση των κειμένων. Ο Bartikian με τη σειρά του, σίγουρα πιο πειστικά, θεώρησε ότι το χωρίο αναφέρεται στην παυλικιανική επισκοπή της Αχαΐας. Τέλος, ο Οικονομίδης, αφού παραθέτει ισότιμα όλες τις υποθέσεις, προτείνει μια ενδεχόμενη επίδραση του Ψευδο-Καλλισθένη. Ο Αλεξίου πάλι την αγνοεί και μόνο σε μια προσθήκη διστακτικά αναφέρει την ψευδοκαλλισθένεια προέλευσή της. Όμως το πρόβλημα ουσιαστικά λύθηκε από τον Οικονομίδη και τον γράφοντα στην ανέκδοτη διατριβή μου. Πρόκειται όντως για δάνειο από τον βίο του Αλεξάνδρου. Για το όλο ζήτημα βλ. Π. Κ α λ ο ν ά ρ ο υ, ό.π., τόμ. Α', σελ. 133-134, στ. 2419.— Σ. Κ υ ρ ι α κ ί δ η, 'Ακριτικά μελέται, Miscellanea Giovanni Mercati III, Litteratura e Storia bizantina, Studi e Testi 123, Βατικανό 1946, σελ. 399 κ.ε. και ιδιαίτερα 405-408.— H. B a r t i k i a n, *Notes sur l'épopée byzantine Digenis Akritas*, Revue des Études Armeniennes 3 (1966), σελ. 170 κ.ε.— Ο i κ ο ν ο μ ί δ η ς, ό.π., σελ. 391, σημ. 55.— 'Α λ ε ξ ί ο υ, 'Ακριτικά, σελ. 51, σημ. 120 — Τ ο υ ί δ ι ο υ, *Βασίλειος Αιγενής Ακρίτης*, σελ. 4α', σημ. 147 και 288. *Ilías Anagnostakis*, *La géographie des chansons du Cycle Akritique et du roman de Digenes Akritas*, Doctorat 3ème cycle, Παρίσι 1983 (δακτυλογραφημένο), σελ. 284 κ.ε. και ιδιαίτερα 296-306. Άλλα χαρακτηριστικά παραδείγματα της αποδεικτικής περιπέτειας θα μπορούσαν να αναφερθούν τα ακόλουθα: α) «'Ικέαν τήν λίμνην» Ε 924 ταυτίστηκε με τη νησίδα Ικίς-Λυτά στη λίμνη Ακ-γκιόλ της Κακπαδοκίας ή την Ασκανία λίμνη κοντά στη Νίκαια [Κ α λ ο ν ά ρ ο ς, ό.π., τόμ. Β', σελ. 167, στ. 923, Κ υ ρ ι α κ ί δ η ς, ό.π., σελ. 428 κ.ε., πρβλ. 'Α λ ε ξ ί ο υ, *Βασίλειος Αιγενής Ακρίτης*, σελ. 40'] ακόμη με την λίμνη των Στυμφαλίδων ορνίθων ως «Κίαν και 'Αχαιάν» λίμνη, A. P e r t u s i, *Alcune note sull'epica bizantina*, *Aevum* 36 (1962) σελ. 45, β) «τήν Πάνορμον» που από το Ηαλέρμιο της Σικελίας τελικά οδηγήθηκαμε στην Πάνορμο ή Djidda, επίνειο της Μέκκας, 'Α λ ε ξ ί ο υ, 'Ακριτικά, σελ. 111-115 και γ) την «'Ηράκλειαν» Κα 294 ή «'Ηράκλιον» Ε 946 ή «'Ηρακλέος» Ε 732 που, παρά το γεγονός ότι το όνομα διατηρείται ως σήμερα (τουρκ. Eregli) και είναι γνωστός ο σημαντικός του ρόλος κατά την αραβοβυζαντινή σύγκρουση, κατορθώθηκε με τον πιο ευφάνταστο και ομολογουμένως έξυπνο τρόπο να μεταφερθεί στην Αρμενία και να ταυτισθεί με την χώρα Angehün, καθώς ο μυθικός Angel είναι ο Ηρακλής των Αρμενίων, H. B a r t i k i a n, *Sur quelques questions relatives à l'épopée byzantine de Digenes Akritas*, Revue des Études Armeniennes 5 (1968), σελ. 298, πρβλ. A n a g n o s t a k i s, ό.π., σελ. 206-214,— 'Α λ ε ξ ί ο υ, *Βασίλειος Αιγενής Ακρίτης*, σελ. ριε'- ριη' και τέλος M. C a n a r d, *La prise d'Heraclée et les relations entre Haroun al Rashid et l'empereur Nicéphore Ier*, *Byzantion* 32 (1962), σελ. 345-379 (= *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, XVIII).

Αν υποθέσουμε λοιπόν ότι η εργασία αυτή αποτελεί προγύμνασμα μιας ανθολογίας ιστορικών γρίφων, με βάση τις μέχρι τώρα προτάσεις των ερευνητών το πρόβλημα της «χώρας των Ακριτών» θα ετίθετο ως εξής:

Aqrīta, Aqrītiya (Ikrita, Ikritiya) «χώρα» πιθανόν του βυζαντινοαραβικού συνόρου του 8ου αι., αλλά αναφερόμενη από άραβες συγγραφείς ως έδρα στρατηγού της Χαλδίας. Προτεινόμενες λύσεις: α) Η Κρήτη¹ β) Το θέμα της Λυκανδού, ως το κατεξοχή θέμα ακριτών² γ) Περιοχή του Πόντου ή της Αρμενίας³ δ) Γενικός περιγραφικός όρος με τον οποίο οι μουσουλμάνοι αναφέρονται στους ακρίτες των συνόρων⁴ ε) Φανταστική χώρα, αποτέλεσμα της

1. Υπόθεση που απορρίπτεται από τους E. W. Brooks, *Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids*, English Historical Review, 15 (1900), σελ. 740 και από τον E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 383 bis 1071*, Βρυξέλες 1935, σελ. 53, σημ. 8, όπου και η πληροφορία για την ταύτιση της Ikritiya με την Κρήτη από τον G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, Μανχάιμ 1846-1851, τόμ. Β', σελ. 156, σημ. 2. Αξίζει επίσης να αναφερθεί η περίεργη γειτονία, δics, στο Τακτικόν Usrensksij, Χαλδίας και Κρήτης, στη δεύτερη μάλιστα περίπτωση ως «άρχοντες Χαλδίας και Κρήτης», N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, σελ. 53, 4-5 και σελ. 55, 2-3. Τέλος, η παρουσία στα μουσουλμανικά μυθιστορήματα κάποιου Aqrītish, «βασιλέα της νήσου των παραθαλασσίων χωρών» θεωρήθηκε προσαρμογή του Ακριτή σε κάτι γνωστότερο στους μουσουλμάνους, την Κρήτη (Aqrītisi, στα αραβικά Κρητικός), M. Canard, *Un personnage de roman arabo-byzantin*, Revue Africaine, Αλγέριο 1932, σελ. 13 (— *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, II) — Anagnostakis, ό.π., σελ. 146-151.

2. Πρόκειται για πρόταση του Π. Grégoire που σχολιάζοντας το χωρίο De Ceremoniis, I, 489, 6, έκδ. Βόννης 1829, αναπτύσσει τον εξής συλλογισμό: «D'où il semble résulter que le thème frontière (Lykandos) porta, temporairement du moins, le nom des Akrites (les thèmes voisins aussi peut-être?)... d'après les Arabes la résidence du stratège du thème de Chaldie s'appelle Aqrīta...; et nous croyons, comme Honigmann, que les Arabes, ne sachant que faire de ce nom d'Akrītēs... auront rattaché au hasard ce nom à celui des thèmes orientaux», H. Grégoire, *Études sur l'épopée byzantine*, REG 46 (1933), σελ. 68-69. Βλ. επίσης Honigmann, *Ostgrenze*, σελ. 53-54. Την υπόθεση αυτή δέχεται και ο Pertusi στην έκδοση του Costantino Porfirogenito, *De Thematibus*, Βατικανό 1952, σελ. 137-139. Βλ. επίσης Π. Grégoire, *Ο Διγενής Ακρίτας, ή βυζαντινή έποποιία στην Ιστορία και στην Ποίηση*, New York 1942, σελ. 121-124.

3. Στις περισσότερες από τις εργασίες, που αναφέρονται στις παραπάνω σημειώσεις, λαμβάνεται βεβαίως υπόψη το γεγονός ότι η Aqrīta ή Ikrita θεωρείται από τον Ibn al-Fakih, άραβα γεωγράφο των αρχών του 10ου αι., έδρα του στρατηγού της Galidiya (= Χαλδίας). Ο Ibn al-Fakih ορίζει την Χαλδία ως εξής: «its first boundary is the district of Armenia... and its second the sea of the Chazars (— ο Εύξεινος Πόντος), and its third the province of the Armeniakoi...» (E. W. Brooks, *Arabic Lists of the Byzantine Themes*, JHS 21 (1904), σελ. 76, και Pertusi, ό.π.). Η αδυναμία να ταυτιστεί η Aqrīta με κάποια πόλη της περιοχής επιτρέπει τις παραπέρα υποθέσεις και απομακρύνει τη Χαλδία και όλη την περιοχή του Πόντου από τον ορίζοντα των αναζητήσεων.

4. Ό.π., σημ. 2.

ήδη διαπιστωμένης μυθοπλαστικής χρησιμοποίησης των ακριτών και του Διγενή Ακρίτα από τους μουσουλμάνους¹.

Τα βοηθητικά στοιχεία που θα μπορούσαμε να παράσχομε είναι δύο κείμενα μουσουλμάνων συγγραφέων. Ο Tabari αναφέρει τα εξής:

«Το 175 έτος Εγίρας (— 10 Μαΐου 791 - 27 Απριλίου 792) ο Αμπντ αλ-Ραχμάν, γιος του Αμπντ αλ-Μαλίκ, γιος του Σαλίχ, επέδραμε κατά το θέρος και έφθασε στην Ικριτίγια. Όμως, ο Αλ Βακιντί λέει πως την θερινή αυτή εκστρατεία την έκανε ο Αμπντ αλ-Μαλίκ, γιος του Σαλίχ. Αναφέρει μάλιστα: σ' αυτή την εκστρατεία έκανε τόσο πολύ κρύο που τους έπεφταν τα χέρια και τα πόδια»².

Επίσης, ο Ibn al-Fakih μιλώντας για το θέμα της Χαλδίας, Galdiya, μας πληροφορεί ότι *«έδρα του ιμτράτιγους (στρατηγού) είναι η Ικριτά της οποίας ο στρατός αποτελείται από δέκα χιλιάδες άνδρες, δύο τουρμούχς (— τουρμάρχες)· υπάρχουν δε πολλές χώρες και φρούρια σ' αυτήν»³.*

Υπό το φως των στοιχείων αυτών η Κρήτη πρέπει να αποκλεισθεί οριστικά, όχι μόνο εξαιτίας του υπερβολικού ψύχους που συναντούν οι μουσουλμάνοι σε μια θερινή επιδρομή τους, όπως επιχειρηματολογεί ο Brooks⁴. Εκτός όμως από τον γεωγραφικό αυτό περιορισμό της Ικριτά στην Χαλδία από τον Ibn al-Fakih, επί πλέον στοιχεία μας παρέχει για την αναφερόμενη εκστρατεία από τον Tabari και ο Μιχαήλ ο Σύρος. Η προσέγγιση των χωρίων, απ' όσο μπορώ να γνωρίζω, δεν έχει γίνει ως τώρα, τουλάχιστον όσον αφορά την λύση του προβλήματος της Ικριτίγια. Με χρονολογία το έτος των Σελευκιδών 1104 (792-793;) ο Μιχαήλ ο Σύρος αναφέρει: *«Όταν (οι Άραβες) έφθασαν στην περιοχή του Σιμισόν, τους βοήκε ο χειμώνας και τέσσερις χιλιάδες απ' αυτούς χάθηκαν. Στην απόγνωσή τους ζήτησαν βοήθεια από τους Ρωμαίους και εκείνοι τους φέροθηκαν φιλόνητρα και δεν τους κακομεταχειρίστηκαν και έτσι κατάφεραν να βγουν απ' αυτό το μέρος κατά το μήνα Κανουν II (— Ιανουάριο). Πολλών αξιωματούχων είχαν σαπίσει τα πόδια από το χιόνι»⁵.* Ο

1. Anagnostakis, ό.π., σελ. 146-151, όπου και πρώτη προσπάθεια να συσχετισθεί με την Aqrta ο μυστηριώδης αρμένιος επίσκοπος Akrités (βλ. σελ. 65, σημ. 3).

2. «A.H. 175 (10 May 791 to 27 April 792).. And in it Abd Al Rahman the son of Abd Al Malik the son of Salih made the summer raid and reached Ikritiya. And Al Wakidi says that the man who made the summer raid this year was Abd Al Makil the son of Salih He says; And in this raid they met with such cold that their hands and feet dropped off» (Brooks, *Byzantine and Arabs*, σελ. 740)

3. «...and the seat of imtratighus is Ikrita and its army consists of ten thousand men, and with him are two turnukhs, and in it are districts and fortresses» (Brooks, *Arabic Lists*, σελ. 76 — Pertusi, ό.π.).

4. Brooks, *Byzantines and Arabs*, σελ. 740.

5. «Quand ils arrivèrent dans la contree de Simison, ils furent pris par l'hiver et quatre mille d'entre eux périrent. Dans leur embarras, ils eurent recours aux Romains. Les Romains montrèrent de la philanthropie et ne maltraitèrent point les Taiyayè, qui

Bar Εβραίος στο αντίστοιχο σημείο αντί Σιμισόν παραδίδει Samsoun, δηλ. Αμισόν¹. Συνεπώς τα γεγονότα διαδραματίζονται σε κάποια περιοχή του Ευξείνου Πόντου, όπου ίσως πρέπει να αναζητηθεί η Ιkritiya, αποκλεισμένης ταυτοχρόνως της νοτιοανατολικής μεθορίου και βεβαίως της Λυκανδού. Ο «ακριτικός» χαρακτήρας εξ άλλου της Λυκανδού, όπως τον εννοεί ο Grégoire, αλλά και η κλεισούρα και το θέμα Λυκανδού εμφανίζονται στις αρχές του 10ου αι.², ενώ τα γεγονότα που εξετάζουμε είναι του τέλους του 8ου αι. Όμως έδρα του θέματος της Χαλδίας, στην οποία υποτίθεται ότι ανήκει η Aqrta ή Ikrita, ήταν βεβαίως η Τραπεζούς, και τίποτε δεν είναι γνωστό και σημαντικό ή όμοιο φωνητικά στην ευρύτερη περιοχή που να δικαιολογεί μια κάποια παραφθορά ή παρανόηση. Ακριβώς αυτή η απορία είναι και η γενέθλια πράξη του θέματος και της χώρας των Ακριτών από τον Grégoire. Βεβαίως, ο αινιγματικός Αρμένιος επίσκοπος Akrités, άγνωστος κατά τα άλλα στην αρμενική παράδοση και ο οποίος εμφανίζεται να εκπροσωπεί την Αρμενία στη Σύνοδο της Νικαίας το 325, θα μπορούσε να σημαίνει επίσκοπος της Aqrta ή Ikritiya. Προς αυτή την κατεύθυνση είχα οδηγήσει το πρόβλημα στην διατριβή μου, αλλά η χώρα των Ακριτών ασκούσε μεγαλύτερη γοητεία και το ενδεχόμενο λάθους, Akrités αντί του ορθού Artithes, όπως υποστήριζε ο Adontz, απέτρεπε τον συσχετισμό³. Τελικά επεκράτησε η άποψη του Grégoire που

sortirent de cet endroit au mois de Kanoun II (janv.). Beaucoup des notables parmi eux avaient les pieds pourris par la neige. (J. B. C h a b o t, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*, éditée pour la première fois et traduite en français, τόμ. Γ', Παρίσι 1905, σελ. 9). Ο B r o o k s υποθέτει ότι πρόκειται για σύγχυση γεγονότων, αλλά διαβλέπει κάποια σχέση στα αναφερόμενα από τον Σύρο με τα γεγονότα του καλοκαιριάτικου ψύχους της επιδρομής ως την *Ikritiya* (B r o o k s, *Byzantine and Arabs*, σελ. 740-741. Τα προβλήματα πάντως που δημιουργεί η παραπάνω θερινή εκστρατεία ξεφεύγουν από τους στόχους αυτής της εργασίας, βλ. όμως Α. S a n t o r o, *Byzantium and the Arabs during the Isaurian period 717-802, A.D.*, N. Jersey 1978, σελ. 356-358, (University Microfilms Intern.) και P. S p e e k, *Kaiser Konstantin VI, Μόναχο 1978*, τόμ. Α', σελ. 239.

1. C h a b o t, ό.π., σελ. 9, σημ. 3. Διαφορετική είναι η άποψη του Brooks, ό.π., σελ. 741, αλλά και του H. B a r t i k i a n, τον οποίο ευχαριστώ θερμά που είχε την καλοσύνη να μελετήσει την παρούσα εργασία και να προσφέρει τις χρήσιμες απόψεις του. Ο H. Bartikian αποδέχεται ως πιθανή την προσέγγιση των χωρίων, πιστεύει όμως ότι το Σιμισόν του Μιχαήλ του Σύρου και το Σαμισούν του Β a r Ε β ρ α ί ο υ πρέπει να ταυτισθούν με την ορεινή περιοχή Σανασούν (Σασούν) στην νότια Αρμενία, στην επαρχία του Ταρών. Όμως ακόμη και σ' αυτή την περίπτωση η Ιkritiya που αναφέρει ο Tabari, υπό το φως των λεγομένων του Ibn al Fakih, πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή του θέματος της Χαλδίας και επομένως στην περιοχή του Ευξείνου Πόντου.

2. N. O i k o n o m i d è s, *Les Listes de préséance*, σελ. 350 — T o u τ δ ι ο υ, *L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe-XIe siècles et le taktikon de l'Escurial*, XVIe Congrès Intern. d'Ét. Byz., Rapports II (1971), σελ. 78, σημ. 29.

3. J. M a r k w a r t, *Die Entstehung der Armenischer bistümer*, *Orientalia Chri-*

πίστευε πως «οἱ Ἄραβες μὴ γνωρίζοντας τί τὰ τὸν κανὸν τὸνομα αὐτό, Ἀκρίτες, ποῦχε δοθεῖ στοὺς πολεμιστὲς συνοριακοῦ θέματος, καὶ στὸ θέμα τὸ ἴδιο, ἴσως τὸ σύνδεσαν, ἔτσι στὴν τύχη, μὲ τὸνομα ἐνὸς ἀπ' τὰ ἀνατολικά θέματα»¹. Ἡ υπόθεση αὐτὴ τον ἐξυπηρετοῦσε καὶ χρονικά, ἀν καὶ δὲν το ομολογοῦσε: τὸ 788, τρία χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ θέρους τοῦ 791 πρὸς τὴν Ikritiya, σκοτώνεται ὁ τουρμάρχης Διογένης ἀπὸ τοὺς Ἄραβες. Ὁ Grégoire γιὰ ἓνα διάστημα πίστευε ὅτι ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν τουρμάρχη Διογένη². Ἡ χρονικὴ συγκυρία ευνουόσε ἰδιαίτερος τὴν ταύτιση ἀκριτικῶν προσώπων καὶ χωρῶν. Ἡ ἀπόψη τοῦ Grégoire γιὰ τὴν Ikritiya θὰ ἀποτελέσει στο ἐξῆς λύση διαρκείας στο πρόβλημα καὶ θὰ υιοθετηθεῖ ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητές³.

Στις ἀκριτικὲς μου ἀναζητήσεις ἡ χώρα αὐτὴ τῶν Ἀκριτῶν ἀποτελοῦσε συνεχὴ πρόκληση. Βεβαίως ἡ μυθοπλαστικὴ ἐκμετάλλευση τῶν Ἀκριτῶν ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους συγγραφεῖς μποροῦσε νὰ ἀναζητηθεῖ ὡς στὶς περιπέτειες τῶν βασιλιάδων Iqritish ἢ Aqratush, οἱ ὁποῖοι ἀναγκαστικὰ συνδυάζονταν μὲ τὴν μυστηριώδη Ikritiya⁴. Γιὰ πρώτη φορὰ ὁμῶς ἀρχίσα νὰ ἀπομακρύνομαι ἀπ' αὐτὴ τὴν υπόθεση ὅταν στο ἔργο τοῦ μητροπολίτη Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», μιὰ ἀναφορὰ τοῦ στὴν ἐπισκοπὴ Σαησινῶν μου παρέιχε τὴν ἐξῆς πληροφορία: «ἡ ἐπισκοπὴ Σαησινῶν ἔκειτο... ἐν τῇ Σκουμνία καὶ Σουανία χώρῳ, ἣτις εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου μνημονομένην Ἐκρητικὴν ἢ Ἐκρητικὴν χώραν καὶ ὑπὸ τοῦ Πλινίου καλουμένην regio Gegrutice ἢ Agrutice»⁵. Ἰδιαιτέρα ἡ Agrutice τοῦ Πλι-

stiana, 27 (2), Ρώμη 1932, σελ. 197-208.— A. Adontz, *L'ouvrage posthume de Markwart*, Byzantion 8 (1933), σελ. 350-358 καὶ ἰδιαιτέρα σελ. 352.— Anagnostakis, ὁ.π., σελ. 150-151.

1. Grégoire, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, σελ. 123.

2. Grégoire, *Le tombeau de Digenis*, σελ. 498-499.— Τοῦ ἴδιου — R. Goossens, *Les recherches récentes sur l'épopée byzantine*, L'Antiquité Classique, Louvain 1932, σελ. 419-439 (— *Autour de l'épopée byzantine*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1975, VI).— Τοῦ ἴδιου, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, σελ. 36-38.

3. Perfusé, ὁ.π.— A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his world*, Λονδίνο 1973, σελ. 119.

4. Βλ. παραπάνω, σελ. 63, σημ. 1.

5. Χρυσάνθου, μητροπολίτου Τραπεζοῦντος, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος (ἀνατύπωση ἐκ τοῦ τετάρτου καὶ πέμπτου τόμου τοῦ Ἀρχείου Πόντου), Ἀθήνα 1933, σελ. 171.— Πτολεμαίου, Γεωγραφία, ἐκδ. C. Müller, Κεφ. Θ'. Κολχίδος Θέσις, σελ. 922-925.— Plinius, VI, 4, ἐκδ. Harvard University Press, Λονδίνο 1969, σελ. 348. Διαπιστώνω στὴν πορεία τῆς συγγραφῆς τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ὅτι καὶ ὁ Bryer πίστεψε πρὸς στιγμὴν ὅτι ἡ Ikritiya θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ Ἐκρητικὴ τοῦ Πτολεμαίου. Δὲν γνωρίζω ὁμῶς τὸ λόγο πού τον ὤθησε νὰ υπογράψῃ τὴν θέση περὶ «χώρας Ἀκριτῶν». Θεωρεῖ, ὅπως ἀναφέρει, περισσότερο ἐλκυστικὴ τὴν θεωρία αὐτή. Ομολογουμένως εἶναι ἐλκυστικότερη, ὁμῶς τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικὰ τελικὰ (A. Bryer — D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, τόμ. Α', σελ. 301).

νίου με υποψίασε βοηθώντας με στην διαμόρφωση της εξής υπόθεσης:

Κατά πάσα πιθανότητα η Εκριτική του Πτολεμαίου ή η *Agrilice* του Πλινίου πέρασε στους μουσουλμάνους, οι οποίοι με το όνομα αυτό αναφέρονται σε κάποια περιοχή του Πόντου· ή πάλι το όνομα αυτό, χρησιμοποιούμενο από τους ντόπιους για την περιγραφή ποντιακής χώρας, τροφοδότησε τόσο τον Πτολεμαίο όσο και τους άραβες συγγραφείς. Προκαταβολικά δηλώνω ότι η δεύτερη εκδοχή βρίσκεται πιθανόν πλησιέστερα στη λύση του προβλήματος. Αρκεί λοιπόν να αναζητηθεί η χώρα αυτή στους καυκάσιους συγγραφείς της εποχής. Η αρμενική Γεωγραφία του 7ου αι., η πάντα προβληματική *Asxarhac'oyc'*, μας παρέχει πληροφορίες που ίσως αποτελούν και την τελική λύση του γρίφου.

*«The nineteenth country of Asia, Colchis, i.e. Egr is last of the Pontus Sea... It is bounded by Greater Armenia as far as Cappadocian Pontus. It has four small cantons; Manwil, Egrewki which is Eger proper, where the river Phasis is found near the town of the same name... It has five cities Iani, Kota, Rodiwpolis, Atina, Rizon and several other emporia maritime cities such as Trapizon»*¹.

Σε μεταγενέστερη συντομότερη παραλλαγή διαβάζουμε:

*«Eger has four small provinces: Marnelit, Agriwike, Laziw and Caniaw (which is Xaltik...»*².

Η χώρα των *Egr* ή *Eger* των Αρμενίων, η *Egri* ή *Egrisi* των Γεωργιανών (χάρτης 1), μας είναι γνωστή από τα γεγονότα που διαδραματίζονται κατά την διείσδυση και εγκατάσταση των Αράβων στον Καύκασο. Ίσως αξίζει να αναφερθεί ότι υπό την ευρεία έννοια η χώρα των *Egr* αποτελούσε κατά καιρούς σύνορο Αρμενίων και Γεωργιανών, αλλά επίσης βυζαντινοαραβική μεθόριο, όπου κατέφευγαν οι διωκόμενοι από τους μουσουλμάνους Καυκάσιοι³. Χαρακτηριστικότερη περίπτωση είναι αυτή του Αρταβάσδου Μαμικονιάν που το 771, μόλις είκοσι χρόνια πριν από την αναφερόμενη εκστρατεία στην *Ikritiya*, αφού άρπαξε το χρέμα που είχαν συγκεντρώσει οι άραβες φοροεισπρά-

1. R. H. H e w s e n, *The Asxarhac'oyc' of Ananias of Sirak, formerly attributed to Moses of Xoren, Translation and Commentary*, Washington 1967, τόμ. Α', σελ. 251. Για τα προβλήματα χρονολόγησης και συγγραφής του κειμένου, εκτός από την εισαγωγή της παραπάνω διατριβής, βλ. τ ο υ ί δ ι ο υ, *On the Date and Authorship of the Asxarhac'oyc'*, REArm, 4 (1967), 409-32, R. E d w a r d s, *The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey*, DOP, 40 (1986), σελ. 179-182. Τα τοπωνύμια *Manwil* και *Egrewki* είναι παραφθορές των *Manril* και *Egrewiki*, όπως μου γράφει ο H. Bartikian και σημειώνει ο H e w s e n, *The Asxarhac'oyc'*, τόμ. Β', σελ. 352, σημ. 410-412.

2. H e w s e n, *The Asxarhac'oyc'*, σελ. 251.

3. E d w a r d s, ό.π., σελ. 179 κ.ε., H e w s e n, *The Asharhac'oyc'*, σελ. 351-352, σημ. 408, 411. Επίσης για την Σωτηρούπολη βλ. O i k o n o m i d è s, *L'organisation*,

κτορες, κατέφυγε στη χώρα των Egr, όπου εγκαταστάθηκε ως υποτελής του βυζαντινού αυτοκράτορα¹. Ο ρόλος της Εκριτικής στην ιστορία των χρόνων αυτών, αν και άγνωστος, δεν είναι προφανώς από τους ασήμαντους. Ποιά περιοχή ακριβώς αντιπροσωπεύει κάθε φορά που την συναντούμε στις πηγές και ποιά χρήση γίνεται του όρου κατά καιρούς, ξεπερνά τα όρια αυτού του σημειώματος. Μπορούμε πάντως να συμπεράνουμε από τα χωρία της *Asxarhac'oy'e* ότι α) η χώρα των Egr (με κεντρική επαρχία την Egrewki ή Agriwike), αρχίζει από την βόρεια πλευρά της πεδιάδας του ποταμού Φάση, δηλ. την Iani, (πιθανόν το Σιγάνεον του Πτολεμαίου και μυθική Λία της Κολχίδας) και φθάνει ως την Τραπεζούντα². Η Galdiya λοιπόν των Αράβων, η Χαλδία, όντως εγγράφεται στα όρια αυτά, και βεβαίως η Aqrta ή Ikritiya (χάρτης 2) β) οι δύο ονομασίες Egrewki και Agriwike φωτίζουν τις αναφερόμενες Εκριτική και Agritice των Πτολεμαίου και Πλινίου, που πιθανόν αποτελούσαν τύπους του ίδιου ονόματος που παράλασσε στις δαιδαλώδεις διαλέκτους του Καυκάσου³. Κατά μια πληροφορία το όνομα αυτό διατηρήθηκε ως τον 19ο αι., και το έφερε κάποια φυλή Κιρκασίων⁴.

Ποιά χρησιμότητα όμως μπορεί να έχουν τα παραπάνω συμπεράσματα όταν γνωρίζουμε ότι η αρμενική γεωγραφία έχει ως πρότυπό της παλαιότερο ελληνικό κείμενο; Πόσο απίθανο μπορεί να θεωρηθεί άραβες συγγραφείς του 10ου αι. να γνωρίζουν και να χρησιμοποιούν ονόματα και γεωγραφικούς περιορισμούς που προϋποθέτουν σχολαστική γνώση; Είναι χαρακτηριστική απ' αυτήν την άποψη η περίπτωση του βυζαντινού ονόματος του θέματος «Χαλδία», που προκάλεσε την αμηχανία όχι μόνο του Τουνβέο ο οποίος, όπως ομολογεί, «δεν περίμενε 1400 χρόνια μετά από την εποχή των Ασσυρίων ένα εθνικό όνομα να βγει και πάλι στην επιφάνεια»⁵. Περίπου η ίδια απορία οδήγησε τον Πορφυρογέννητο στην εξήγηση της βιβλικής καταγωγής του ίδιου ονόματος, όταν αναφέρεται στην παράδοση που θέλει τους κατοίκους του θέματος της Χαλδίας απογόνους των αρχαίων Χαλδαίων της Μεσοποταμίας⁶. Δεν γνω-

σελ. 81.— Του ίδιου, *Les Listes de préséance*, σελ. 362. Βλ. επίσης V. Minor-sky — (C. Bosworth), *AL-KURDJ*, E.I², τόμ. Ε', σελ. 489 κ.ε. και V. Minor-sky — (D. M. Lany), *LAZ*, E.I², τόμ. Ε', σελ. 717-719.

1. J. Laurent, *L'Armenie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'au 886 (nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard)*, Λισαβόνα 1980, σελ. 206, 245, 259, σημ. 48, σελ. 403 και 428-429.

2. Hews en, ό.π., σελ. 99, σημ. 178 και σελ. 352a-353, σημ. 413-422.

3. Ό.π., σελ. 352, σημ. 408.— Laurent, ό.π., σελ. 61, σημ. 51.

4. Hews en, *The Asxarhac'oye'*, σελ. 352, σημ. 411.

5. Τουνβέο, *Constantine Porphyrogenitus*, σελ. 225, 396. Βλ. όμως Bryer—Wienfield, ό.π., σελ. 299 κ.ε.

6. *De Thematis*, έκδ. Pertusi, σελ. 73 και 137-139. — Honigmann, *Ostgrenze*, σελ. 53-54.

ρίζω κατόπιν τούτου πόσο τολμηρή θα ήταν μια ακόμη υπόθεση, όταν μάλιστα μας ενθαρρύνουν οι πληροφορίες του Πορφυρογέννητου, η έκπληξη του Τογνθεε αλλά και το παραδεδομένο λάθος του Honigmann που κάποια στιγμή συγχέει το όνομα του θέματος Haldiya με το χωριό al-Hal(i)diya στην περιοχή της Μοσούλης¹. Άραγε τι πιθανότητες ευστοχίας θα είχε μια υπόθεση που θα θεωρούσε την Aqrta ή Iqrta προϊόν συγχύσεως της έδρας του θέματος Χαλδίας με την Takrit ή Tikrit, ονομαστή πόλη στην περιοχή της αρχαίας Χαλδίας, γνωστή για τον αποκλειστικά χριστιανικό πληθυσμό της στους πρώτους αιώνες του Ισλάμ²;

Τελικά τέτοιου είδους προβλήματα, όπως της Ikritiya - Aqrta, ίσως είναι καταδικασμένα να επιδέχονται περισσότερες από μία πιθανές λύσεις.

2. «Βέλκιαν ἡγουν Βουρκᾶνον»

Από τον Εύξεινο Πόντο μεταφερόμαστε στην Πελοπόννησο. Η σχέση αυτών των δύο περιοχών, εκτός από την ευρύτητα γνωστή εξαιτίας του «ἐκ Πόντου Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε»³, στηρίζεται και σε μια συνεχιζόμενη παρεξήγηση: και οι δύο διαθέτουν Αχαΐα και Μεσσήνη, και οι δύο με την ίδια πιθανότητα ερίζουν για το μαρτύριο του Αποστόλου Ανδρέα⁴. Η παρούσα μελέτη θα ασχοληθεί μόνο με το έτυμο τοπωνυμίου της πελοποννησιακής Μεσσηνίας το όχι λιγότερο εκρηκτικό Βουλκάνο, την αρχαία Ιθώμη. Συνεπώς, οι όροι προσέγγισης του ζητήματος είναι διαφορετικοί, καθώς πρόβλημα ταύτισης δεν υπάρχει και οι ιστορικές μαρτυρίες χρειάζονται την συνδρομή της γλωσσολογίας.

1. Honigmann, BZ 31, σελ. 399.— Του ίδιου, *Ostgrenze*, σελ. 53-54.

2. E. Tisserant, *Nestorienne (L'église)*, Dictionnaire de Théologie Catholique, τόμ. ΙΑ', Παρίσι 1931, 182-192.— J. H. Kramers, *TAKRIT*, E. J. Brill's, First Encyclopaedia of Islam 1913-1936, τόμ. Η', 1987, σελ. 632.

3. Αναφέρομαι στον εύγλωττο τίτλο της πρόσφατης έκδοσης του Βίου από τον Ο. Λαμψίδη, *Ὁ ἐκ Πόντου Ὁσίου Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, (Κείμενα-Σχόλια)*, Αρχεῖον Πόντου, Παράρτημα 13, Αθήνα 1982.

4. Πρόκειται βεβαίως για την Αχαΐα του Πόντου και τη Μεσσήνη της Θράκης· η Μεσσήνη λανθασμένα ταυτίστηκε με την Αγγιάλο. Για την Αχαΐα και την σχέση της με τον απόστολο Ανδρέα βλ. F. r. D v o r n i k, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Cambridge 1958. Επίσης βλ. παραπάνω, σελ. 61, σημ. 2. Ως προς τη Μεσσήνη της Θράκης και την σύγχυσή της με αυτήν της Πελοποννήσου, A. B o n, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951. σελ. 104, σημ. 3, με τον οποίο δεν συμφωνεί ο D. Z a k y t h i n o s, *Le Despotat grec de Morée, Vie et institutions, édition revue et augmentée par Chryssa Maltéζou*, Variorum, Λονδίνο 1975, σελ. 150-151. Βλ. επίσης, *Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας*, έκδ. I. Dujceν, Παλέρμο 1976, σελ. 9, σημ. 26.— Κυριακὴ Μ α μ ὠ ν η, *Ἡ βυζαντινὴ Μεσσήνη (Ἀνατολικῆς Θράκης)*, BF 14, 1 (1989), σελ. 331-342

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις προταθείσες ως τώρα ερμηνείες, το Βουλκάνο, όνομα που σήμερα φέρουν το αρχαίο όρος Ιθώμη και η μονή παλαιά και νέα, το διεκδικούν όλες οι ιστορικές περιόδους του ελληνικού έθνους: το τοπωνύμιο θα μπορούσε να είναι αρχαιοελληνικό, λατινικό, σλάβικο, φράγκικο ή βενετσιάνικο, τούρκικο, ασχέτως αν αυτό μαρτυρείται για πρώτη φορά τον 12ο αι. Ιδιαίτερα διεκδικητική εμφανίζεται και η λαϊκή παρετυμολογία. Έτσι, το Βουλκάνο μπορεί να σχετίζεται ή να προέρχεται:

1. από το ρήμα *δέοκομαι* ή το ζώο *δορκάς*, διότι στα τέλη του 16ου αι. απαντάται και ως *Δορκάνον*¹.

2. από τα κρανία των βοδιών δηλ. Βουκράνο που έδωσε το Βουρκάνο με αντιμετάθεση². Απορώ μάλιστα γιατί οι υποστηρικτές αυτής της ερμηνείας δεν χρησιμοποίησαν, για να ενισχύσουν την άποψή τους, τα αναφερόμενα από τον Στράβωνα για την κατάληψη της Πελοποννήσου: «τῶν κεράτων γάρ ἀμφοῖν ἔφη, καθέξεις τὴν βοῦν. κέρατα μὲν λέγων τὴν Ἰθώμην καὶ τὸν Ἀκροκόρινθον, βοῦν δὲ τὴν Πελοπόννησον»³.

3. από το *vulcanus* ή *volcano*, όλοι όμως εξίστανται για την ανυπαρξία ηφαιστείου⁴.

1. Η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε από τους Σ. Οικονομάκη, *Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης Μεσσηνίας καὶ τῶν πέριξ μετὰ χάστων χωρογραφικῶν, ἐν Καλάμεις* 1879, σελ. 47, Ἀ. Π. Πετρίδη, *Περὶ Ἰθώμης καὶ Μεσσηνίας*, Παρνασσός 3 (1879), σελ. 827-829, και αναπαράγεται στην Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. Ζ', σελ. 698. Ο Πετρίδης μάλιστα, αφού απορίψει την άποψη σύμφωνα με την οποία το τοπωνύμιο προέρχεται από το *vulcanus* (σελ. 826) αναπτύσσει ακολούθως μια δεύτερη ερμηνεία που θεωρεί ως πιθανότερη. Παράγει το Βουρκάνο ή Δερκάνο από το λατινικό και βυζαντινό *drungarius* και Δρουγγάριος (σελ. 828, 839). Για το Δράγανο βλ. παρακάτω, σελ. 72, σημ. 3.

2. Σ. Κατσουλέα, *Ἀρχαιοπινὴ τοπωνύμια Μεσσηνίας*, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν (1977), Παράρτημα 5 Πελοποννησιακῶν, Αθήνα 1978, σελ. 350-351. Ο συγγραφέας παραπέμπει μάλιστα στα αντίστοιχα τοπωνύμια Χίου και Καρπάθου, Βούκρानο και Βουκράνα και στις σχετικές εργασίες των Κ. Αμάτσο, Αθηνά 27 (1915), σελ. 25, Μ. Γ. Μιχαηλίδου - Νουάρου, *Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου*, 2 (1934), σελ. 483.

3. Πρόκειται για συμβουλή που ο Δημήτριος ο Φάριος έδωσε στον Φίλιππο Ε', βασιλιά της Μακεδονίας (220-175 π.Χ.), για την κατάληψη της Πελοποννήσου, Στράβωνος *Γεωγραφία* IV, 8, 8 (έκδ. Harvard University Press, Λονδίνο 1968, IV σελ. 118, 120)

4. Υπήρξε πάντα η επικρατέστερη ετυμολογία του Βουλκάνου. Πιθανόν το *vulcanus* υπαινίσσονται και όσοι άλλοι ομιλούν για «αυτόχημα φραγκικόν όνομα» (Σ. Λάμπρο, *Τρεῖς παραδοξογραφικαὶ διηγήσεις περὶ Πελοποννήσου, Πονλχερίας καὶ Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ*, Ν. Ἑλληνομνήμων, 4 (1907), σελ. 146). Γενικά περί της καταγωγής του τοπωνυμίου από το *vulcanus* και τις διάφορες απόψεις βλ. Α. Πετρίδη, ό.π., σελ. 826, Τ. Γριτσόπουλου, *Βουλκάνου Μονή*, Θρησκευτική και Παιδική Εγκυκλοπαίδεια, 3 (1963), 1020-1022 και Φ. Κομπορόζου, *Μεσσηνιακά τοπωνύμια (βυζαντινά καὶ μεταβυζαντινά)*, Μεσσηνιακά Γράμματα 2, Καλαμάτα 1967, σελ. 363. Για την ύπαρξη του τοπωνυμίου αυτού στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο και την κριτική των διαφόρων ετυμολογιών βλ. D. Georgakias, *Beitrag zur Namen-forschung*, 1 (1950), σελ. 164-165.

4. τέλος από το τουρκικό balkan ή το λατινικό burgus, αλλά και από το βούρκο ή βούλκο και βουρκώνω (βουρκώνει, όταν πρόκειται να βρέξει)¹.

Διαπιστώνομε λοιπόν ότι όλες οι εποχές, όλα τα φυσικά φαινόμενα, η πανίδα (βουνό, ηφαίστειο, βούρκος, βροχή, ζαρκάδια, βόδια) επιστρατεύονται για την κατάκτηση της κρυφής σημασίας του. Αν μάλιστα δίπλα στα ήδη προτεινόμενα κρανία και ηφαίστεια, στα βουνά με τα θηράματα, στα βάλτα και βούρκα προσέθεταν κάποιιο (ας είμαστε εμείς αυτοί) τους βουρκό-λακες ή βουλκό-λακες και τον σλάβικο λυκανθρωπισμό², τους λυκοκάντζαρους³ που μόνο στην περιοχή αυτή επιχωριάζουν και το vulgus που τα πιστεύει, το σκηνικό θα γινόταν εκρηκτικά βαμπερικό, αλλά και εμείς θα είμασταν παραδόξως πιο κοντά στη λύση του προβλήματος. Τη λύση την δίνει όντως κάποιο γένος «λυκο-ανθρώπων», τους οποίους μας βοήθησαν να ανακαλύψομε ορισμένοι μελετητές που υποστήριζαν ότι το Βουλκάνο είναι κυριώνυμο τοπωνύμιο⁴.

Όπως ήδη αναφέραμε, το τοπωνύμιο μαρτυρείται για πρώτη φορά στον

1. Οι λαϊκές παρετυμολογίες βρίσκονται κατάσπαρτες σε εφημερίδες, περιοδικά και συλλογές παραδόσεων. Εγώ ο ίδιος άκουσα από τους ντόπιους, κατά την αποστολή του ΚΒΕ στα πλαίσια του προγράμματος της Ιστορικής Γεωγραφίας της Πελοποννήσου, ότι προέρχεται από το βούρκωμα του βουνού, όταν πρόκειται να βρέξει. Για τα σχετικά παρετυμολογικά βλ. Χρυσόστομος (Θέμελης) Μητροπολίτου Μεσσηνίας, *Ἡ ὀνομασία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βουλκάνου*, Καλαμάτα 1975 (ανάτυπο από το περιοδικό Διδαχή). Στην περιοχή όμως της Μεσσηνίας υπάρχει «Βουρκοβούνι» (πρβλ. D. Georgakas - W. McDonald, *Place Names of Southwest Peloponnesus*, Πελοποννησιακά 6 (1967), σελ. 117, ἀρ. 1151.— Του ίδιου, BZ 42 (1943/49), σελ. 395-396).

2. Η αναφορά μου στις λαϊκές αυτές δοξασίες, πέρα από την ετυμολογική συγγένεια του πρώτου συνθετικού των λέξεων με το Βουλκάνο, σκοπεύει και στην επισήμανση των υπερβολών στις οποίες οδηγούν ορισμένες ερμηνείες. Ως προς το έτυμο, την ενδεχόμενη σλάβικη προέλευση της λέξης, και τις λυκανθρωπικές δοξασίες βλ. Ν. Γ. Πολίτου, *Παροιμίες*, τόμ. Γ', σελ. 261, σημείωση.— Θ. Παπακωνσταντίνου, *Βρωκόλακας*, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. Ζ', σελ. 812-813. Για μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα σύγχρονη προσέγγιση του θέματος G. Drettas, *Questions de vampirisme*, Etudes Rurales, Παρίσι, Ιανουάριος-Ιούνιος 1985, σελ. 201-218. Βλ. παρακάτω, σελ. 79, σημ. 2.

3. Ουσιαστικά μόνο στην περιοχή της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου, Μεσσηνία, Μάνη, Κυνουρία απαντάται ο Καλλικάντζαρος και ως λυκοκάντζαρος (Φ. Κοκουλέ, *Καλλικάντζαρος*, Λαογραφία 7, σελ. 315-328 και ιδιαίτερα σελ. 326). Βλ. επίσης παρακάτω, σελ. 79, σημ. 2.

4. Πρόκειται κυρίως για τον Ν. Οικονομίδη που θεωρεί κυριώνυμο το τοπωνύμιο της Χαλκιδικής «Βουρκάνων», *Actes de Dionysiou*, (Archives de l'Althos IV), Παρίσι 1968, σελ. 37. Αλλά και ο Χρυσόστομος Θέμελης, μητροπολίτης Μεσσηνίας, θεωρεί ότι το τοπωνύμιο προέρχεται από «ὀνόματα τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἀναφερόμενα ὡς ὀνόματα ἢ ἐπίθετα προσώπων». Πολύ σωστά συσχετίζει στη συνέχεια το Βουλ(ρ)κάνο με το ὄνομα του παροίκου «Ἐδστάθιον Βουρκανοῦ» που υπάρχει στο γνωστό χρυσόβουλλο του Μονομάχου για την Νέα Μονή Χίου (1050) και στο οποίο είχε ήδη παραπέμψει ο Οικονομίδης, ὅ.π., Χρυσόστομος Θέμελης, ὅ.π., σελ. 17-18. Επίσης βλ. A. Bon, *La Morée franque*, Παρίσι 1969, σελ. 418, σημ. 1.

12ο αι., συγκεκριμένα το 1149 στον Βίο του Οσίου Νίκωνος, ο οποίος κατά την πορεία του στην νοτιοδυτική Πελοπόννησο πέρασε και από τα μέρη της «Μισύνης, ἣν καὶ Βουρκᾶνον ἐγγχωρίως καλοῦσιν»¹. Βεβαίως δεν μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο ύπαρξης του Βουρκάνου κατά τον 10ο αι. που ζει ο όσιος ή στις αρχές του 11ου (1005-1025), οπότε χρονολογείται κατά μία υπόθεση η σύνταξη του πρώτου τμήματος του Βίου². Η αμέσως επόμενη μαρτυρία, ίσως, υπάρχει στον M. Sanudo υπό τον τύπο «casal di Borgon, ch'è in le contrade di Coron» και παραχωρείται στα 1262 από το Γ. Βιλαρδουίνο στον Α. Τιεπόλο, μετέπειτα δόγη της Βενετίας³.

Ακολουθώντας, το συναντούμε στα πολυσυζητημένα χρυσόβουλλα του Ανδρονίκου Β' προς την μητρόπολη Μονεμβασίας, με τον τύπο «Βουλκάνη», σύμφωνα δε με το χρυσόβουλλο του 1301 πληροφορούμαστε ότι η μητρόπολη

1. Βίος Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἐκδ. Ο. Λαμπιδῆ, ὅ.π., σελ. 62, 19-21.

2. Ὁ.π., σελ. 358-366.

3. Marino Sanudo, *Istoria del regno di Romania*, ἐκδ., Ch. Hopf, Chroniques Gréco-Romanes, Βερολίνο 1873, σελ. 408, στχ. 23-25 και σημ. 3. Την υπόδειξη του χωρίου την οφείλω στην συνάδελφο Ευτυχία Παπαδοπούλου. Ο Hopf θεωρεί ότι το casal di Borgon είναι το «*Dragami dans les documents des archives des Naples*» που το 1289 δίδεται στον Giacomo Tiepolo (K. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, Λιψία 1867-1868, φωτοαν. ἐκδ. Burt Franklin, Νέα Υόρκη, τόμ. Β', σελ. 219, σημ. 11, σελ. 256, σημ. 4). Συνεπώς, ταυτίζει το Borgon του Σανούδου με το Dragami των ανδεγαυικών εγγράφων. Σύμφωνα με τους J. L o n g n o n - P ' T o r p r i n g, (*Documents sur le régime des terres dans la principaute de Morée au XIVe s*, Παρίσι 1969, σελ. 245-246) και Α. B o n (*La Morée franque*, Παρίσι 1969, σελ. 441) το Dragami ή Draghami ή Dergano, που αναφέρεται τουλάχιστον μια φορά μαζί με το Βουλκάνο στα έγγραφα, βρισκόταν κατά πάσα πιθανότητα στην περιοχή του κάστρου ή χωριού Βουρκάνου. Τούτο σημαίνει ότι με το όνομα Βουρκάνο θα οριζόταν γενικότερα η περιοχή γύρω από το ομώνυμο όρος και το κάστρο, η οποία, θα περιελάμβανε και άλλα χωριά, όπως το χωριό Βουλκάνο και Dragami. Η μοίρα του Βουρκάνου και του Dragami, όσο μπορεί να την παρακολουθήσει κανείς μέσα από τα σωζόμενα έγγραφα, υπήρξε κοινή. Η διαδοχή των ίδιων ηγεμόνων, από τους Tiepolo ως τους Acciaiuoli, (B o n, ὅ.π., σελ. 163, 216 κ.ε., και 417-418, 426-428) και η εμφάνιση αίφνης στα έγγραφα του 16ου αι. «κορυφή τοῦ βουνοῦ τοῦ Δορκάνου» (1583) και «τοῦ Βουρκάνου τῆς κορυφῆς» (1612), (Πετρίδης, *Περὶ Ἰθώμης καὶ Μεσσηνίας*, σελ. 1028, Τ. Γριτσόπουλου, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Μεσσηνιακῶν Μονῶν Βουλκάνου καὶ Σιδηρόπορας*, Μεσσηνιακά Γράμματα, Καλαμάτα 1956, σελ. 136-137), δηλώνουν ακριβώς όχι μόνο την γειτονία των χωριῶν αυτῶν μεταξύ τους, ἀλλὰ και με το ἴδιο το ὄρος, που ἀνάλογα παίρνει το ὄνομα του υπάρχοντος και γνωστότερου χωριοῦ. Τέλος, μολονότι ο Hopf είναι κατηγορηματικός και παρά την καταστροφή των εγγράφων που εἶχε συμβουλευθεῖ και τα οποία θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν στον ἔλεγχο της προτεινόμενης ἀπ' αὐτὸν ταύτισης, το Borgon του Σανούδου θα πρέπει να εἶναι το Βουλκάνο και όχι το Dragami. Ὅσο για το «*contrade di Coron*» πρόκειται μάλλον για γενικό γεωγραφικό προσδιορισμό της εποχῆς (π.χ. «*in partibus Mozonis*» για απομακρυσμένα ἀπὸ την Μεθώνη χωριά πρβλ. B o n, *La Morée franque*, σελ. 426).

Μονεμβασίας κατέχει και νέμεται, ήδη από καιρό, «αυτούργια» «εἰς τὴν Βουλκάνην» με αμπελώνες, μύλους, δένδρα και περιβόλια, που πιθανόν υπάρχουν εκεί¹. Πέρα από τα τοπογραφικά και ιστορικά προβλήματα που προκαλεί το παραπάνω χρυσόβουλλο, οι πληροφορίες για οικισμό και καλλιέργειες στο Βουλκάνο επικυρώνονται από τις συχνές μαρτυρίες των ιταλικών εγγράφων του 13ου και 14ου αι., όπου γίνεται λόγος για χωριό και κάστρο Bulcano, Bulchano, Voulkano, δίπλα στο σίγουρα διαφορετικό χωριό Dergano, Draghani, Dragami, με το οποίο τουλάχιστο στα χρόνια αυτά δεν συγχέεται². Μια περιέργη αλλά πολύτιμη πληροφορία μας παρέχουν επίσης οι παραδοξογραφικές διηγήσεις του 16ου αι. (:), (τις οποίες πρέπει κάποτε να αντιμετωπίσουμε σοβαρότερα) για «χώρα και κάστρον τὴν ἔλεγον Βεγκίαν, ὅπερ ἔνε καὶ φαίνεται εἰς τὸ Βουοκᾶνον χαλασμένον», «Βέγκιαν, ἤγονν τὴν πόλιν Βουοκᾶνον» (χρ.

1. Το πρόβλημα αυθεντικών, πλαστών, πρωτότυπων και αντιγράφων χρυσοβούλλων παραμένει πάντα πολύπλοκο, αν και πρόσφατες εργασίες, που γνωστοποιούν νέα αντίγραφα και χρονολογίες, οδηγούν την έρευνα σε μια νέα φάση και αναζωπυρώνουν το ενδιαφέρον για το θέμα. Αναφέρομαι ειδικά στον έλεγχο των πηγών για την ιστορία της Μονεμβασίας, αντικείμενο της διατριβής της Haris Kalligas, *Byzantine Monemvasia*, King's College University of London, 1988 (δακτυλογραφημένη). Σε ό,τι μας αφορά, παρά τις επιφυλάξεις για την πρόωρη χρησιμοποίηση των συμπερασμάτων της, ενδιαφέρον παρουσιάζει η παραπάνω εργασία, καθώς επαναξιολογεί το δήθεν «πλαστό» αντίγραφο του χρυσοβούλλου του 1293 (A) [Dölger, 2.238, S. Binon, EO, 37 (1938), σελ. 306-311] το οποίο χρονολογεί στα 1314 (:), το δε πρωτότυπο (B) [Dölger, 2232-5, 2237-8, S. Binon, ό.π., σελ. 306-40] στα 1301, Kalligas, ό.π., και ιδιαίτερα το κεφ. VI, *The so-called false chrysobull of 1293*, σελ. 373-388. Στο κεφ. V του ίδιου έργου σελ. 358-372, σχολιάζεται επίσης το χρυσόβουλλο του 1301 (Dölger 2236, MM, V, 161-65), όπου γίνεται λόγος για τα αυτούργια της Βουλκάνης, και στο οποίο αναφερόμαστε στο άρθρο αυτό. Για τα «αυτούργια» βλ. F. Dölger, *Beitrage zur Geschichte der Byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10 und 11. Jh.*, Λιψία 1927 (Byzantinisches Archiv, No 9), σελ. 151. Ακολουθώντας, λοιπόν, τις νεότερες αυτές εκτιμήσεις ίσως καθίσταται τελικά δυνατή η χρησιμοποίηση της «περιγραφικής περιόδου» της μητροπόλεως Μονεμβασίας, για τα πράγματα του 13ου αι. και που απέφευγαν οι πάντες μέχρι σήμερα. Κατόπιν τούτου η Βουλκάνη των αυτουργιών του χρυσόβουλλου του 1301, και η Βουλκάνη ως όριο στο δήθεν πλαστό (A) και χρονολογούμενο στα 1314 (:) αποτελούν επιθετικούς προσδιορισμούς στο «Μονή» και όχι τοπωνύμιο, όπως αυτό καταφαίνεται από το χρυσόβουλλο του 1348/9 του Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού (Dölger, 3029), όπου στην εκεί περιγραφική περίοδο γίνεται ρητά λόγος για «Βουλκάνην Μονήν» (I. Medvedev, VV 32 (1971), 227-228, αρ. 9, πρβλ. Kalligas ό.π., σελ. 392-399). Αν όντως ισχύουν οι παραπάνω εκτιμήσεις, η πρώτη μαρτυρία που διαθέτομε για την ύπαρξη Μονής Βουλκάνου ή Βουλκάνης Μονής είναι ίσως αυτή του 1301, χρονολογία που επαληθεύει και την παράδοση που θέλει την ίδρυση της μονής στα χρόνια του Ανδρονίκου Β', (Ν. Πετρῆ, *Περὶ Ἱθώμης καὶ Μεσσηνίας*, Παρνασσός 2 (1878), σελ. 132-133.— Δ. Βαγιακάκου, *Ἡ ἐν Ἱθώμῃ Μονὴ τοῦ Βουλκάνου καὶ τὸ ἐν Σμύρῃνῃ μετόχιον αὐτῆς*, Θεολογία 26 (1955), σελ. 264-265, σημ. 1.— I. Βορβίλα, *Ἡ ἐν Μεσσηνίᾳ Ἱερὰ Μονὴ Βουλκάνου*, Διδαχὴ 42 (1988), τεύχ. 452, σελ. 118 κ.ε.).

2. Βλ. παραπάνω σελ. 72, σημ. 3.

«Βουρκάνων»), και «Βέλκιαν, ὅπερ λέγεται εἰς τοὺς Βουρκάνους»¹. Τέλος, ἀπὸ τον 16ο αἰ. και εἰς ἀπαντάται για λίγο ως *μονή Λορκάνου* (1583)² και ἔκτοτε ως *μονή Βουρκάνου* (1630) και Βουρκάνο ἢ Βουλκάνο, και εμφανίζονται τα επίθετα Βουλκανιώτισσα, Βουλκανιώτης κ.λπ.³. Ἄν αποκλείσομε λοιπόν, τον τύπο «Δορκάνων», που μάλλον εἶναι ἀποτέλεσμα συγχύσεως ἢ συνειδητῆς διαστρέβλωσης, το τοπωνύμιο ἀπαντάται ως Βουρκάνο(ν), Βουλκάνο(ν), Βουλκάνη, Voulkano, Bulchano και ταυτίζεται πάντοτε με την αρχαία Μεσσήνη, το ὄρος Ἰθώμη και την μυστηριώδη Βελκία· ἀποτελεῖ χωριό και κάστρο στον ἴδιο χώρο, δανείζοντας το ὄνομά του στην παλαιά και νέα μονή Βουρ(λ)κάνου⁴ (χάρτης Νο 3).

1. Σ. Λάμπρου, *Τρεῖς παραδοξογραφικαὶ διηγήσεις περὶ Πελοποννήσου, Πουλχερίας και Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ*, Νέος Ἑλληνομνήμων 4 (1907), σελ. 129-151 και ἰδιαίτερα τα κείμενα σελ. 139-143. Ὁ Λάμπρος, μάλλον σωστά, εκτιμᾷ ὅτι «ὁ συγγραφεὺς συναμιγνύει τοὺς τόπους και τοὺς χρόνους, συνάγων ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἀρχαῖα και σύγχρονα μυθεύματα». Κατὰ την δική μου εκτίμηση πρόκειται για «ποίηση» της Φραγκοκρατίας, ὅπου χρόνος και χώρος εἶναι καθαρὰ πλασματικοί, εμπλουτισμένοι ἀπὸ τις γνώσεις που παρείχε μια κάποια κλασικὴ παιδεία των χρόνων αὐτῶν, ἀλλὰ και ἀπὸ τις πληροφορίες που προσέφεραν τα ἴδια τα μνημεῖα. Τολμῶ να υποστηρίξω μάλιστα ὅτι ὁ συγγραφεὺς γνώριζε τις ἀρχαιότητες του Βουλκάνου, δηλ. της Μεσσήνης, και ὁ θαυμασμός που του προκάλεσαν τα πάντα εντυπωσιακὰ τεῖχη τον οδήγησε να τοποθετῆσει τα πολεμικὰ δρώμενα στην περιοχή. Ἀλλὰ και οἱ ἴδιες οἱ ἐπιγραφές του ἔδωσαν υλικό. Ἄν τα πρόσωπα της μυθολογίας Πέλοψ, Περσεφόνη, Δίας, Ποσειδόνιος, ἀλλὰ και αὐτός ὁ Βιργίλιος και ὁ αυτοκράτορας Θεοδόσιος μικρὸς και μεγάλος, προέρχονται ἀπὸ τις ἀναδιφῆσεις του στα κλασικὰ ἢ χριστιανικὰ κείμενα, και μποροῦν κάλλιστα να προσαρμοθοῦν για διαφόρους λόγους (ἀξίζει να ερευνηθοῦν) στη φανταστικὴ του ιστορία, ὁ μέγας αὐθέντης Αὐρήλιος που πρωταγωνιστεῖ, ἀπὸ πού ἀλήθεια «ἦλθε και ἔκτισε χώραν, τὸ ὄνομά της Πρετουρίαν κοντὰ Βέλκιας ἡμέρας μίας, ὅπερ λέγεται Παλαιόκαστρον. Καὶ ὡς εἶδον τὸν τόπον δίχως ἀθιεντίας, ἐσυνεβιβάσθη μετὴν Βέλκιαν, ἔργον τὴν πόλιν Βουρκᾶνον, και ἐστίναξεν λαὸν χιλιάδας ῥ', και ἦλθεν εἰς τὴν Ἀρχαδίαν...» (σελ. 140). Πιστεύω, λοιπόν, ὅτι ὁ αὐθέντης Αὐρήλιος προέρχεται ἀπὸ τις ἐπιγραφές της ἀρχαίας Μεσσήνης, ὅταν ὡς το 1879, πρὶν ἀπὸ τις συστηματικὰς ἀνασκαφές, ἀπὸ «τῶν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας κειμένων λειψάνων» και ἀπὸ τις 19 ἐπιγραφές, οἱ περισσότερες σπαράγματα, δύο οἱ καλύτερα διατηρούμενες και μεγαλύτερες ἀρχίζουν με τὸ ὄνομα του αυτοκράτορα Αὐρηλίου [Α. Π ε τ ρ ῖ δ η ς, *Περὶ Ἰθώμης και Μεσσήνης*, Παρνασσός 3 (1879), σελ. 1018-1026, ἀρ. 1 και 18].

2. Π ε τ ρ ῖ δ η ς, ὁ.π., σελ. 1028 και Β α γ ι α κ ᾶ κ ο ς, ὁ.π., σελ. 266. Βλέπε ἐπίσης παραπάνω, σελ. 72, σημ. 3.

3. Ὁ.π. Ἐπίσης Δ. Β α γ ι α κ ᾶ κ ο υ, *Μεσσήμιοι εἰς τὴν Ζάκυνθον (1500-1821)*, Μεσσηνιακὰ Γράμματα, Καλαμάτα 1956, σελ. 94, ἀρ. 17.

4. Περιττό να ἐξηγήσομε τὸ συνθῆστατο φαινόμενο της ἀλληλοαντικατάστασης των φθόγγων ρ, λ. Ὡς προς τον ενικό του τοπωνυμίου ἔχω την ὑπόνοια ὅτι τὸ Βουρ(λ)κάνο(ν) προήλθε ἀπὸ τὴ γενικὴ πληθυντικὴ Βουρ(λ)κάνω(ν), γνωστότατη και συχνότατη πτώση κυριωνύμων τοπωνυμίων· μαρτυρεῖται ἐξᾴλλου ὁ τύπος «Βουρκάνους» (σελ. 143, στχ. 1) στις παραδοξογραφικὰς διηγήσεις, ὅπου, στην ὄχι ἰδιαίτερα ἀναρθόγραφη χειρόγραφη μορφή τους, δύο στις τρεῖς φορές τὸ τοπωνύμιο γράφεται «Βουρκάνων», Λάμπρου ὁ.π., σελ. 140 στχ. 25, σελ. 143, στχ. 6.

Αναζητώντας επί πλέον ιστορικές μαρτυρίες του ίδιου τοπωνύμιου εκτός Πελοποννήσου, διαπιστώνομε ότι απαντάται δυο φορές στη Χαλκιδική ως *Βουρκάνων* το 1044 και 1056¹. Στο verso εγγράφου μάλιστα της μονής Διονυσίου του 1056 ο Ν. Οικονομίδης επισήμανε σλάβικες σημειώσεις και το *Βουρκάνων* αποδίδεται ως *Vilkanø, Vlkano*, πράγμα που τον οδηγεί στο παλαιοσλαβικό κύριο όνομα *V'ikan* επιτρέποντάς του να το συσχετίσει με επώνυμο παροίκου, *Βουρκάνος Ευστάθιος* που υπάρχει στο σιγίλλιο του Μονομάχου για την Νέα Μονή Χίου το 1050². Είναι περιττό να αναφέρομε το πλήθος των κυρίων ονομάτων, επωνύμων και τοπωνυμίων που δημιούργησε το παλαιοσλαβικό *V'ik'* (= λύκος) στους λαούς και τις χώρες των Σλάβων. Και μόνον οι ελληνικές πηγές του 13ου και 14ου αι. αρκούν να μας ικανοποιήσουν ανάγκες και περιέργεια, ιδιαίτερα τα έγγραφα που αναφέρονται στις κτήσεις μονών του Αγίου Όρους και μάλιστα στην Χαλκιδική: Βέλκος, Βέλκα, Βελκούσα, Βελκώσα, Βελκοκώστας, Βούλκος, Μπούλκος, από το *V'ik'*, και Βελκονία, Βουλκονία, Βελκάνος, Βελκωνάς, Βελκωνίτζης, Βουλκάνος, Βουλκονίτζης, από το *V'ikan*³.

Όσον αφορά την ελληνική χερσόνησο, οι μελετητές διαπιστώνουν την ύπαρξη τοπωνυμίων που προέρχονται από το *V'ik'* στα: Βοκβότας ('Αρτα, * *V'ikonoða*), Βελκοδίνο (Ευρυτανία, * *V'ikadin*), Βουλκογιάννοβο ('Εδεσσα, *V'ikojanevo*, μετωνομάσθηκε Λύκοι!), Βούλκοβο (Δράμα, *V'ikono*, μετωνομ. Χρυσοκέφαλο), Βαλκουβίνα ή Μπαλκουβίνα (Αχαΐα, *V'ikovina*)⁴. Αν πιστέψομε τον Vasmer, στην περιοχή της Μεσσηνίας που μας ενδιαφέρει εδώ, δεν απαντάται κάτι αντίστοιχο, ενώ ο Φ. Μαλιγκούδης ήδη στη μεσσηνιακή Μάνη εντοπίζει τουλάχιστο δύο και οι επισημάνσεις του για την χρησιμότητα της παραπέρα έρευνας καθίστανται επίκαιρες και επείγουσες, ακόμη και στα πλαίσια αυτού του άρθρου: Γλυκοβός (*V'ikono*), Βλικοβία ή Βρικοβία και Γλυκοβία (*V'ikovyja*)⁵.

1. *Actes de Saint-Pantéléemón*, έκδ., P. L e m e r l e κ. άλλοι, Archives de l'Athos, τόμ. XXII, Παρίσι 1982, 3, 22, και *Actes de Dionysiou*, έκδ., Ν. Ο i k o n o μ i δ ή s, Archives de l'Athos, τόμ. IV, Παρίσι, 1968, 1, 9 (1056).

2. *Actes de Dionysiou*, ό.π., σελ. 37 και F. B r u n e t, *Sur l'hellénisation des toponymes slaves en Macédoine byzantine*, T.M. 9 (1985), σελ. 260, αρ 15. Επίσης βλ. παραπάνω, σελ. 71, σημ 4.

3. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, αρ. 2259-2579, 3070-3077 και 3096. Γνωρίζοντας τα παραπάνω ονόματα και την προέλευσή τους, τα τοπωνύμια Βουρ(λ)-κάνο(ν), ή Βουρκάνων θα πρέπει να προέρχονται είτε από το Βέλκος, Βούλκος και την κατάληξη -άνος (η προέλευσή της είναι πάντα προβληματική), είτε κατευθείαν από το *V'ikan* Βουλ(ρ)κάνος κλπ.

4. M. V a s m e r, *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1941 (επανέκδ. Λυψία 1970) σελ. 56 2, 81 6, 129 8, 198 8, 224 6, επίσης σελ. 285-286.

5. P. M a l i n g o u d i s, *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands, I. Slavische Fluramen aus der messenischen Mani*, Mainz 1981, σελ. 118-119· όσον δε

Ίσως στα παραπάνω τοπωνύμια πρέπει να προστεθεί και η Βέλκια ή Βελκία που μας παραδίδουν οι παραδοξογραφικές διηγήσεις περί Μεσσηνίας. Είτε πρόκειται για παλαιότερο όνομα της περιοχής, είτε για πλάσμα του παραδοξολόγου, πρέπει να σχετίζεται σίγουρα με το σλάβικο *V'lk' από το οποίο, όπως ήδη αναφέραμε, προήλθαν τα ονόματα, Βέλκος, Βέλκα, Βούλκος. Αν αυτό αληθεύει, το Βελκία προήλθε από το Βέλκος και σημαίνει χώρα των Βέλκων, ή Βούλκων, κατά το Ούζος-Ουζία, Σέρβλος-Σερβλία, Σαξία, Βλαχία κ.λπ. Τούτο όμως σημαίνει επίσης ότι κάποιοι σημαντικοί άρχοντες, σλάβικη πατριά, που έφεραν αυτό το όνομα, σ' όλες τις δυνατές αποδόσεις του στα ελληνικά (Βέλκοι, Βούλκοι, Βούρκοι κ.λπ.), κατοικούσαν στην περιοχή. Κατά συνέπεια τόσο η Βελκία όσο και το Βουλκάνο, των οποίων την συγγένεια διαπιστώνει ήδη ο παραδοξολόγος, θα πρέπει να προέρχονται από το *V'lk' > V'ikan. Άραγε μας βοηθούν οι πηγές στη λύση του κρίσιμου αυτού προβλήματος, μαρτυρείται επώνυμο που θα μπορούσε να ενισχύσει την υπόθεση αυτή; Εκτός από το επώνυμο «Βουλκανιώτης» που φέρουν οι μοναχοί, υπάρχει και κάποιος μάρτυρας δικαιοπραξίας στην Γλαρέντζα, Saraceno Bulcano, όπως μας πληροφορεί έγγραφο του 1406 επώνυμο που επίσης δηλώνει την προέλευση, δηλ. από το χωριό ή κάστρο Bulcano¹. Επίσης, το 1618 κάποιος Βελκούνος Δημέας από την Αράχοβα της Μάνης υπογράφει την επιστολή των Μανιατών προς τον δούκα του Νεβέρ. Με το επώνυμο αυτό είμαστε ακόμη πιο κοντά στην Βελκία αλλά και στο Βουλκάνο². Διαπιστώνομε λοιπόν ότι για την Μεσσηνία δεν διαθέτομε δυστυχώς τον πλούτο των στοιχείων που μας προσφέρει η Χαλκιδική.

Πόσο όμως αυτή η ένδειξη ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όταν συναντούμε σήμερα νεοελληνικά επώνυμα Βάλκος, Βόλκος, Βούλκος, Μπέλκας, Μπόλκος, Μπούλκος³, που με τις ίδιες πιθανότητες μπορεί να προέρχονται από τους σλαβογενείς Βέλκους ή Βούλκους, αλλά και από εντελώς διαφορετικές οικογένειες και έτυμα. Ίσως τελικά δεν χρειάζεται να αναλωθούμε σε

αφορά τη φωνολογία και τα προερχόμενα κύρια ονόματα από το V'lk σελ. 145, 151, 161, 164. Βλ. επίσης την πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη του για τους κινδύνους της αλόγιστης χρησιμοποίησης των δήθεν σλαβικών τοπωνυμίων P. Malinoudis, *Toponymy and History, Observations concerning the slavonic toponymy of the Peloponnese*, Cyrillomethodianum, VII, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 99-111

1. Bon, *La Morée franque*, σελ. 283 και 418, σημ. 1.

2. ΜΜ 3, 272 — Α. Δασκαλάκη, *Η Μάνη και η Όθωμανική αυτοκρατορία*, Αθήνα 1923, σελ. 67-69. Επίσης Δ. Βαγιακάκου, *Συνίζησις και επένθεσις*, Λεξιλογικόν Δελτίον, 6 (1953-54) σελ. 163, σημ. 1.

3. Βλ. γενικά τηλεφωνικούς καταλόγους, αλλά και Γ. Σπαμνόπουλου, *Βόλτες ονοματολογικές*, Αθήνα 1929, σελ. 264-265, ιδιαίτερα σελ. 204 κ.ε. τα σχετικά με την κατάληξη -κνος. Πρβλ. F. Miklosich, *Die Bildung der Slavischen Personen- und Ortsnamen*, Χαιδελβέργη 1927, σελ. 42-43.

ετυμολογικές έριδες, όταν επώνυμο Μελιγγών του Ταυγέτου βοηθεί ιδιαίτερα την υπόθεσή μας. Υποψιάζομαι ότι η οικογένεια των Βέλκων, Βούλκων, που με τον τύπο Βελκάνοι ή Βουρκάνοι έδωσε το όνομα στο Βουλ(ρ)κάνο, πρέπει να αναζητηθεί στον ιστορικό σλάβικο οίκο της Γιάνιτσας, όχι μακριά από το Βουλκάνο, τους Λιαβούλκους ή Λιαβούρκους. Πρόκειται όντως για σλάβικο αρχοντικό οίκο που έδωσε κατά καιρούς αξιωματούχους, τζάσηδες και έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στην βυζαντινολατινική σύγκρουση, ιδιαίτερα στην περιοχή της Μεσσηνίας. Οι Λιαβουλ(ρ)κοι ανήκαν στο σλάβικο φύλο των Μελιγγών, ήταν πιθανόν εξελληνισμένοι, αν και αναφέρονται στις πηγές του 13ου αι. ως *Esclavons*¹. Είχαν ως έδρα τους τη Γιάνιτσα (σημ. Ελαιοχώριο), όπου μέχρι και το 1700 υπήρχαν τοπωνύμια του *Λιαβούρκου*, και ως τις αρχές του αιώνα μας υπήρχε παράδοση για την καταγωγή ορισμένων οικογενειών του χωριού από την πατριά του Λιαβούρκου². Το επώνυμο απαντάται για πρώτη φορά το 1292/3, όταν οι *Esclavons* της Γιάνιτσας με ηγέτη τον *George La Vulge* καταλαμβάνουν το κάστρο της Καλαμάτας, το οποίο κατείχαν οι Φράγκοι³. Ας επισημανθεί απλώς εδώ η χρονική σύμπτωση της δραστηριότητας του *La Vulge* με την μαρτυρία της Βουλκάνης στα χρυσόβουλα του Ανδρονίκου Β'. Στις αρχές του 15ου αι. στο Χρονικό των Τόκων γίνεται λόγος για «τόπον και τὰ κάστρα/μεγάλον τζάσι του Μωρέως, εκείνου του Έλιαβούρκου» και από τον Μάζαρι για τον «Έλλεαβούρκον τὸν δρεπανηφόρον»⁴. Κατά τον 16ο και 17ο το όνομα απαντάται αρκετά συχνά και σχετίζεται

1. Για τους Μηλιγγούς ή Μελιγγούς βλ. A. B o n, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, σελ. 63, Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ Π ο ρ φ υ ρ ο γ έ ν ν η τ ο υ, *De Administrando Imperio*, έκδ. 1962, τόμ. Β' (Commentary), σελ. 186. "Α ν ν α ς 'Α β ρ α μ έ α, 'Ο «Τζάσις τῶν Μηλιγγῶν», νέα ανάγνωση ἐπιγραφῶν ἐξ Οἰτύλου, *Παρνασσός* 16 (1974), αρ. 2, σελ. 288-300. Οι παραπάνω εργασίες συγκεντρώνουν όλες τις προγενέστερες μελέτες για τους Μηλιγγούς και γενικότερα για τους Σλάβους στην Ελλάδα. Μια άκρως ενδιαφέρουσα νεότερη προσέγγιση του προβλήματος: Φ. Μ α λ ι γ κ ο ύ δ η, *Σλάβοι στην Μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1988. Για τους *Esclavons* του 13ου αι. κ.ε. βλ. B o n, *La Morée franque*, σελ. 498-507 και Z a k y t h i n o s, *Le Despotat*, τόμ. Α', σελ. 62 κ.ε. και σελ. 328.

2. 'Α. 'Α δ α μ α ν τ ί ο υ, *Τὰ Χρονικά του Μωρέως, Συμβολαί εις τὴν Φραγκοβυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν*, Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἐταιρ. τῆς Ἑλλάδος 6 (1906), σελ. 594-596. Σ. Κ ο υ γ έ α, *Ἡ Μονὴ τῆς Τίμιοβας*, Μεσσηνιακά Γράμματα, Καλαμάτα 1956, σελ. 11. Για τα τοπωνύμια βλ. Β α σ ι λ ι κ ῆ ς Μ π ό μ π ο υ - Σ τ α μ ά τ η, *Συμβολή στην Ἱστορία τῆς Καλαμάτας γύρω στὰ 1700*, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν (1977), Πελοποννησιακά, παράρτημα 5, Αθήνα 1978, σελ. 274-275.

3. B o n, *La Morée franque*, σελ. 167-168. Επίσης σελ. 506, όπου δίνει χρονολογία 1295, αλλά μάλλον πρόκειται περί τυπογραφικού λάθους. Βλέπε επίσης Z a k y t h i n o s, *Le Despotat*. Τόμος Α', σελ. 62.

4. G. S c h i r ò, *Manuele II Paleologo incorona Carlo Tocco despota di Gianina*, *Byzantium* 29-30 (1959-1960), σελ. 219-220, σελ. 229 στχ. 197-198. Μ ά ζ α ρ ι ς, *ἐπιστολή*, έκδ. Boissonade, *Anecdota Graeca* III, Παρίσι 1831, σελ. 179. Επίσης Μ α

πλέον με την Κορώνη, τα Επτάνησα και την Ιταλία: Ελλεαβούρκος Ελιαβούρκος, Ελιαβούλκος και στην ελληνική κοινότητα της Βενετίας Laureo, Giauleo, Giavuleo, Liavureo, Agliavureo, Gauleo, Giabuleo κλπ.¹. Όπως διαπιστώνεται, το πλέον σταθερό του ονόματος παραμένει το δεύτερο συνθετικό, που μάλλον είναι το ζητούμενο Βούλκος και αναμφισβήτητα προέρχεται από το V'lk'. Αν και το πρώτο συνθετικό επιτρέπει πολλές ερμηνείες, μπορώ να υποθέσω ότι είναι το όνομα Ηλίας ή Λέων στην λαϊκή τους εκφορά Λιάς, Λιάς, τα δε Ελια- και Ελεα- παρετυμολογίες².

Συνοψίζοντας, θεωρούμε ότι το Βουλ(ρ)κάνο(ν) της Μεσσηνίας είναι κυριώνυμο τοπωνύμιο και προέρχεται από το επώνυμο Βουλ(ρ)κάνος που με την σειρά του προήλθε είτε από τα Βέλκος-Βούλκος κ.λπ. και την κατάληξη -άνος ή απ' ευθείας από το σλάβικο V'lkān. Τοπωνύμια και επώνυμα της περιοχής, όπως Βέλκια, Λιαβούλκοι, Βελκούνος, μαρτυρούν την ύπαρξη οικου Βούλκων ή Βέλκων και συνεπώς Βουλκάνων στην νοτιοδυτική Πελοπόννησο κατά τους Μέσους Χρόνους στον οποίο οφείλεται το τοπωνύμιο Βουλ(ρ)κάνον. Η υπόθεση αυτή αποτελεί και την 5η λύση του προβλήματος, ακολουθώντας την αρίθμηση των λύσεων στην αρχή του άρθρου. Και επειδή θέσαμε

z a r i s, *Journey to Hades*, έκδ. A. Smithies, Arethusa Monographs V, Seminar Classics 609, State University of New York at Buffalo 1975, σελ. 84, 12-13.

1. Δ. Βαγιακάκος, *Μεσσήνιοι εις την Ζάκυνθον (1500-1821)*, Μεσσηνιακά Γράμματα, Καλαμάτα 1956, σελ. 96-97, αρ. 39. Α. Πάρδος, *Ἀλφαβητικός κατάλογος τῶν πρώτων μελῶν τῆς ἐλληνικῆς ἀδελφότητος Βενετίας ἀπὸ τὸ κατὰστιχο 129 (1498-1530)*, Ἐθναυρίσματα 16 (1979), σελ. 294-386 και Ἐθναυρίσματα 17 (1980), σελ. 149-205, και ιδιαίτερα σελ. 353, 165, 190. Συγκεντρωτική βιβλιογραφία και γενεαλογικά προβλήματα, Βασιλική Μπρόμπου - Σταμάτη, *Ἀνέκδοτα κείμενα Θεοφάνους Ἐλεαβούλκων και Ἐρμοδώρου Ἀήσταρχων*, Πρακτικά Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (1980) τόμ. Γ', Πελοποννησιακά, παράρτημα 8, Αθήνα 1981-82, σελ. 24-25, σημ. 2.

2. Το παραγωγικό σχήμα θα μπορούσε να είναι: Ηλίας ή Λέων Βούλ(ρ)κος)Λιαβούλ(ρ)κος ή Λιοβούλ(ρ)κος ή Λαβούλ(ρ)κος (La Vulge) Ελιαβούλ(ρ)κος (παρετυμολογώντας το ίσως από το ελιά)Ελεαβούλ(ρ)κος. Στους καταλόγους που δημοσιεύει ο Πάρδος, ό.π., σελ. 353 απαντούμε συχνά τα επίθετα Lia, Lia di Piero, Lia di Zafalonia, Lia dal Zante και όπως σωστά παρατηρεί ίσως να σημαίνουν Ηλίας ή Λέων. Εξάλλου χαρακτηριστικό παράδειγμα συγχύσεως των ονομάτων Λέων, Ηλίας απαντάται στην περιοχή της Μεθώνης, όπου τα ερείπια εκκλησίας του Αγίου Λέοντος καλούνται από τους ντόπιους Ἅγιος Ηλίας, Anna Avraméa, *La géographie historique byzantine et le principe de l'interdépendance. Deux nouveaux exemples*, Géographie historique du monde méditerranéen, Παρίσι 1978, σελ. 25 κ.ε. Ως προς το Ελια- ή Ελεα-, εκτός από την παρετυμολογία που προτείνουμε, σύμφωνα με τα αντικωφωτικά φαινόμενα ορισμένων ιδιωμάτων το Λι-Λιάς δίδει Ἄησ-Ελιάς και Ἄε-Λιάς και α-Ελιάς (Σταύρου Μάνεση, *Ἀντικωφωτικά φαινόμενα βορείων ιδιωμάτων*, Λεξικογραφικόν Δελτίον, 11 (1966-69) σελ. 13, σημ. 1 και σελ. 24). Τέλος στην Ακωνική Μάνη υπάρχει τοπωνύμιο α'Ελία», σημερινό χωριό Ελαία της κοινότητας Κόνου στην επαρχία Οιτύλου, Βαγιακάκος, *Συνίζησις και ἐπέμβησις...*, ό.π., σελ. 106.

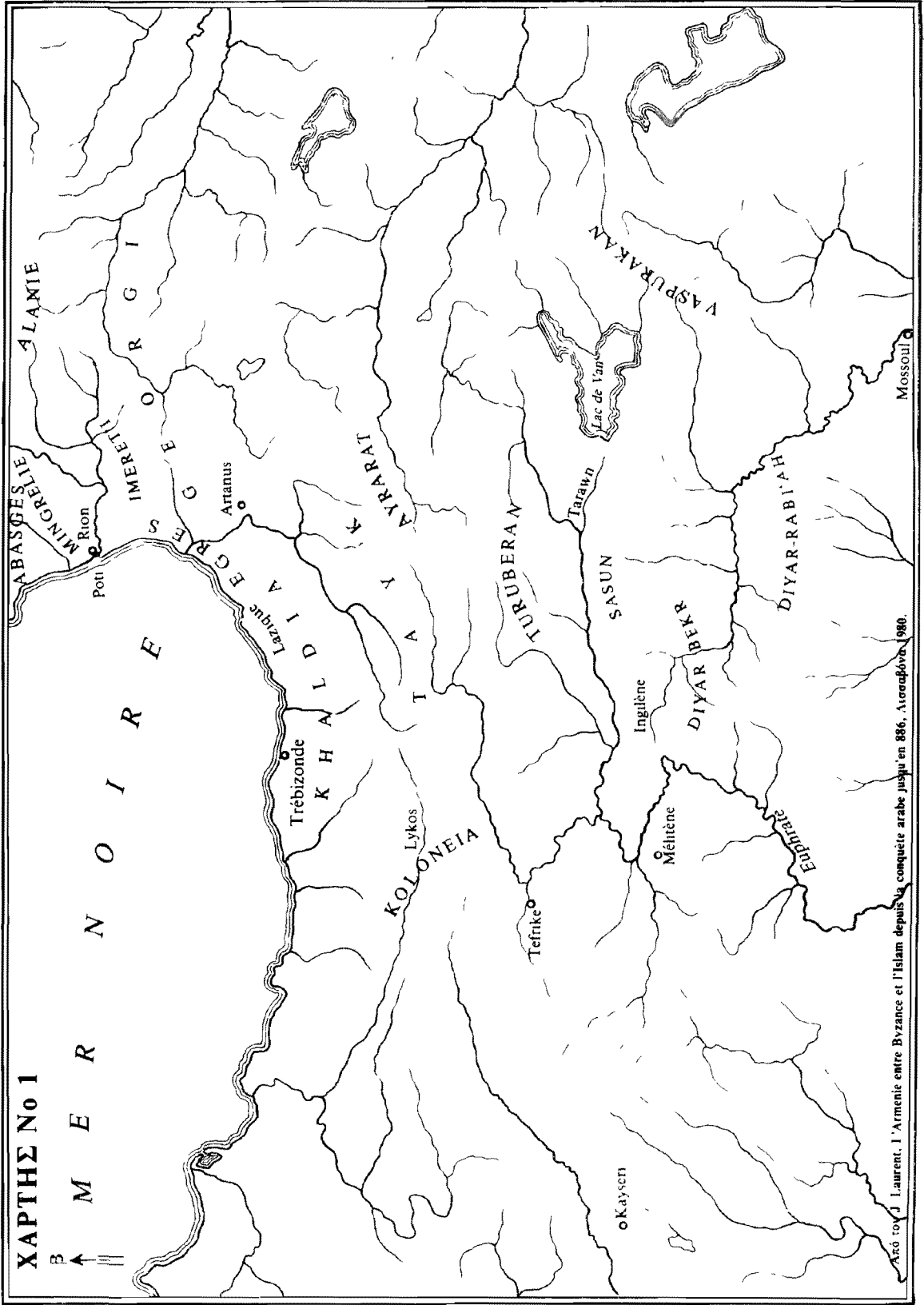
ως σκοπό μας τόσο τη γνώση, αλλά και την τέρψη, θα κλείσουμε με δύο ξεναγήσεις: η μία στο χώρο και η άλλη στον χρόνο. «Τὸ ἀπὸ τῆς Ἰθώμης πανόραμα εἶναι ἐξαισίον. Ὀλόκληρον τὸ Μεσσηνιακὸν πεδίον μετὰ τῶν ὑπερκειμένων βουνῶν καὶ ὄρεων, ἐν οἷς διακρίνεται ἡ μεγαλοπρεπῆς κορυφή τοῦ Ἀρκαδικοῦ Λυκαίου, κεῖται πρὸ ὀφθαλμῶν τοῦ παρατηρητοῦ. Καὶ ἀπὸ δυσμῶν μὲν τὸ βλέμμα ὑπερβαίνει τοὺς χαμηλωτέρους βουνοὺς (Κοντοβούνια) πρὸς τὴν θάλασσαν τῆς Κυπαρισσίας, ἀπὸ νότον δ' ἀπλοῦται ἡ Μακαρία, τὸ περιώνυμον ἐκεῖνο μῆλον τῆς ἔριδος τῶν Σπαρτιατῶν, καὶ ὁ Μεσσηνιακὸς κόλπος καὶ ἀπὸ ἀνατολῶν φαιδρύνουσιν αἱ ἀπαστρέπτουσαι χιόνες τοῦ φαλακροῦ Ταῦγέτου»¹. Στον «ἐν λόγῳ χῶρον», ὅπου ἐζήσαν Ἀρκάδες καὶ Μεσσήνιοι, ὁ Παυσανίας μας διηγείται «ὅτι ὁ Λυκαίων συνοίκισε τὴν πόλιν Λυκόσουρα στο Λύκαιον ὄρος, ἔδωσε στο Λία τὸ προσωνύμιον λύκαιος καὶ ἰδρυσεν τὰ Λύκαια... ὁμῶς ἔφερε πᾶνω στο βωμὸν τοῦ Λύκαιου Λία ἀνθρώπινο βρέφος καὶ το θυσιάσεν (...). Λένε πως ὁ ἴδιος εὐθύς μετὰ τὴν θυσίαν ἐγένετο λύκος... λένε πως μετὰ τὸν Λυκάονα πάντοτε ὅποιος θυσιάσῃ για τὸ Λύκαιον Λία γίνεται λύκος, ἀλλ' ὄχι για ὅλην τὴν ζωὴν· ἀν τὸν καιρὸν ποὺ εἶναι λύκος δὲν φάει ἀνθρώπινο κρέας, ξαναγίνεται ἄνθρωπος κατὰ τὸ δέκατον ἔτος, ἀν ὁμῶς φάει, μένει πάντα θηρίον»².

Τὸ τοπωνύμιον λοιπὸν Βουλ(ρ)κάνο, στὴν περιοχὴ τῆς Βέλκιας καὶ ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐδρὰ τῶν Λιαβούλ(ρ)κων, συνεχίζει σιωπηλὰ τὴν παραδόσεις τῶν Λυκομιδῶν, μέσα ἀπὸ τὴν γλῶσσα καὶ τὰ ἥθη τοῦ συγγενοῦ φύλου τῶν Σλάβων: ὡς Ἰνδοευρωπαῖοι κι αὐτοί, εἶχαν στὴν παραδόσεις τους καὶ στὰ ὀνόματά τους τὸν V'lk', ὅπως τὸ λύκο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνας καὶ Ρωμαῖοι. Βλέπω τοὺς Βούλκους νὰ χαιρετοῦν τοὺς Λυκομίδες, περιφρονώντας τὴν προκαταλήψεις μας, καὶ τὸν Ἰθωμάτα ἀπὸ τὸ Βουλκάνο, τὸν Λύκαιον Δία στο Λύκαιον ὄρος.

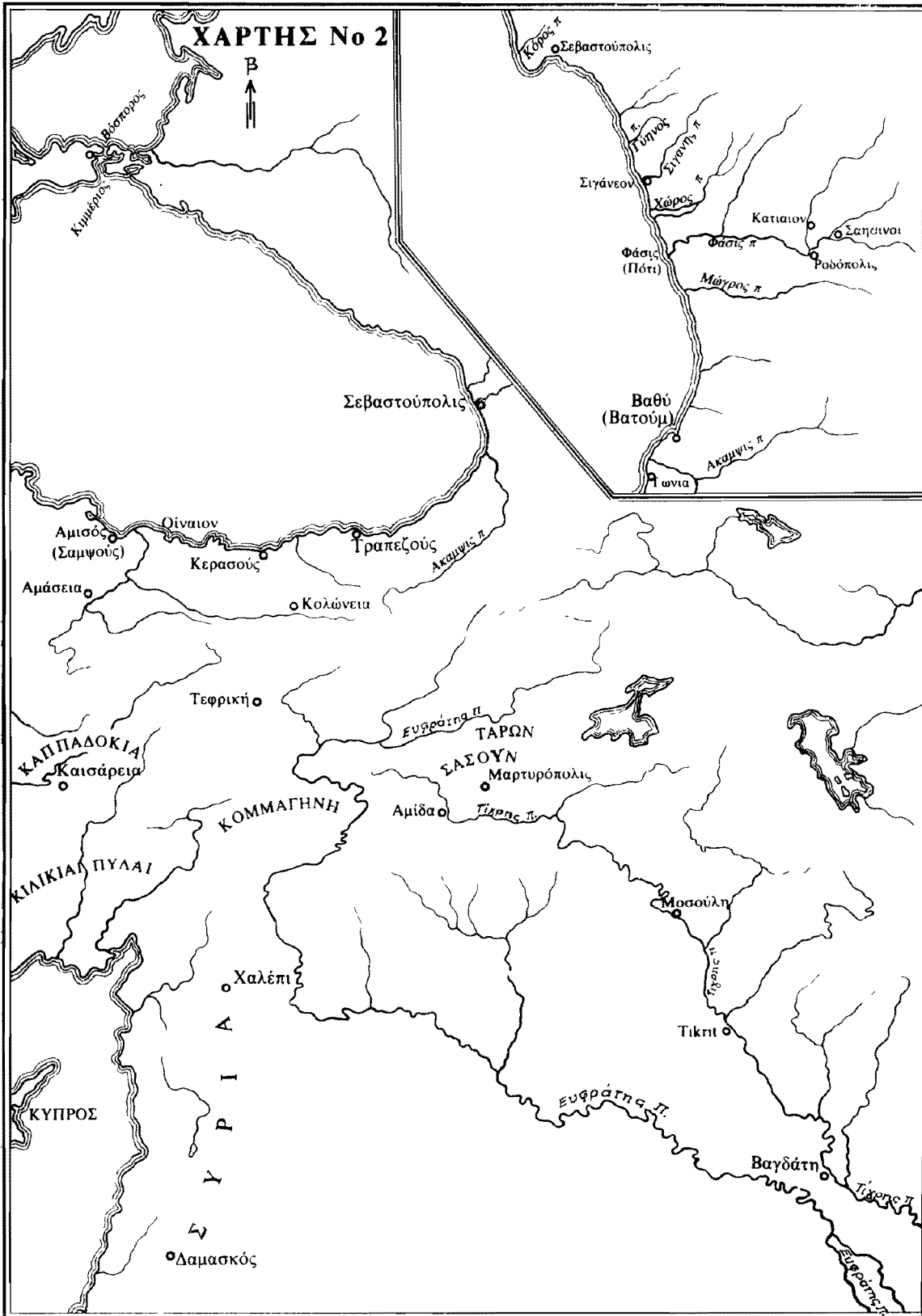
ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ

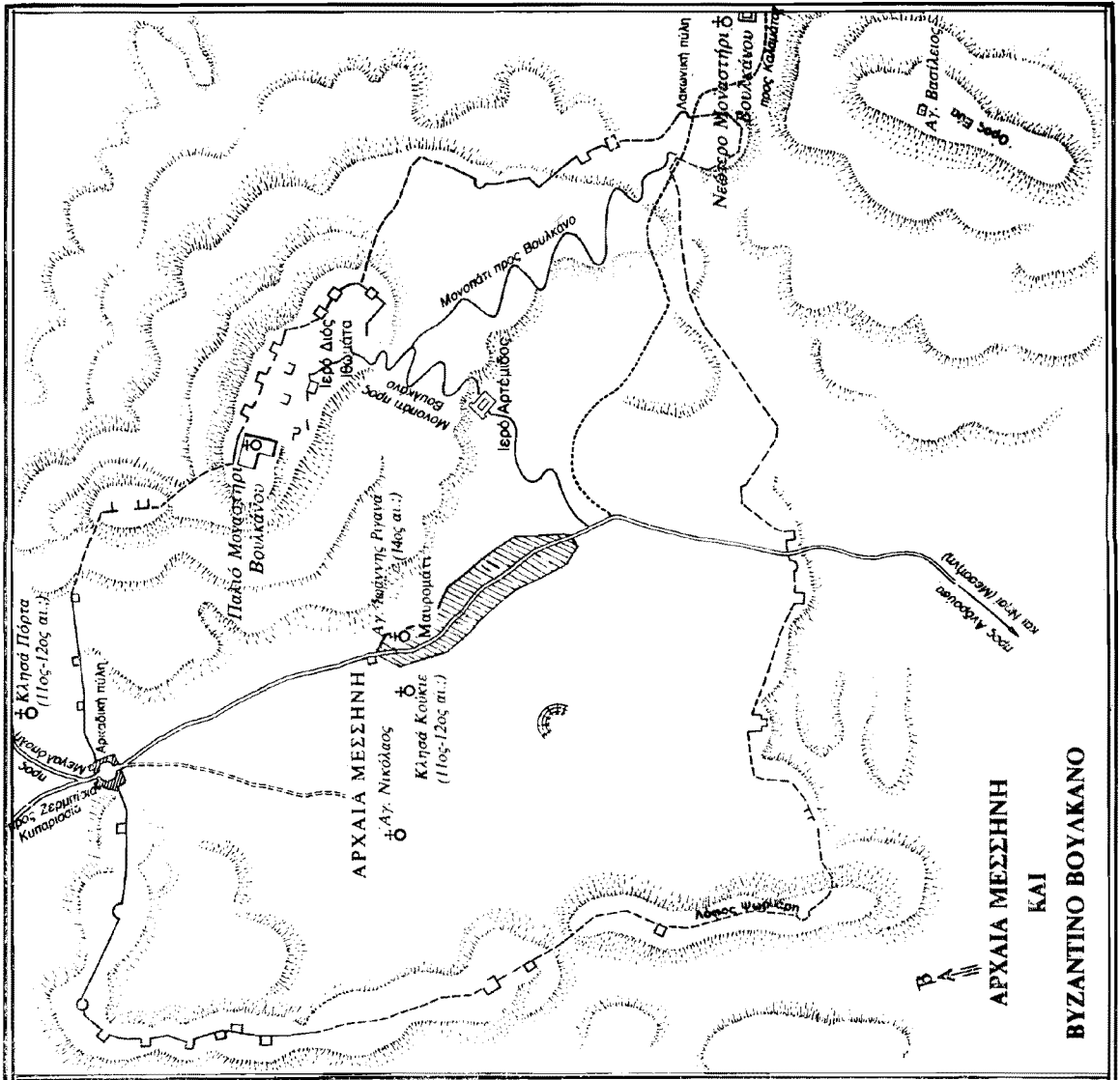
1. Δ. Δουκάκη, *Μεσσηνιακὰ καὶ ἰδιὰ περὶ Φαρῶν καὶ Καλαμάτας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ Καποδιστριαίου*, Ἀθήνα 1906 (1905), σελ. 23.

2. Παυσανίου, *Ἀρκαδικά*, 2, ἐκδ. καὶ μετφ. Ν. Παπαχατζή, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1980, μετφ. σελ. 181-182. Ὁ Φ. Μαλιγκούδης, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ πολὺ ποὺ διάβασε αὐτὴν ἐδῶ τὴν ἐργασία, μου γνωστοποιεῖ ὅτι στὸ περιοδικὸν *Byzantinoslavica* τοῦ 1989 πρόκειται νὰ δημοσιευθεῖ ἐργασία τοῦ με τὸν τίτλον *Aspects of Early Slavic Paganism: the Evidence of Pseudo-Kaisarios*. Στὴν ἐργασία τοῦ αὐτῆ με τὴν βοήθειαν σλάβικων καταλοίπων στὴν διάλεκτον τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου (π.χ. *σμεροδάκι*) καὶ τοῦ τοπωνυμικοῦ (*V'lkovnja*) συνάγονται γενικότερα συμπεράσματα για τὴν σλάβικην δοξασίην περὶ λυκανθρωπισμοῦ.

Aró τογ J. Laurent. L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886. Atropofóva 1980.

**ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗ
ΚΑΙ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΒΟΥΛΚΑΝΟ**

**ΧΑΡΤΗΣ Νο 3
ΒΟΥΛΚΑΝΟ**

- ΥΠΟΜΝΗΜΑ**
- Τείχος φρουρείου
 - Τείχος ερείπσιων
 - Δρόμος-δρόμος λιθοστρωτός
 - Μοναστήρι